

118

Кър. 309 - 1

АНАТИЛ

АЛ ШКОЛНУ 4-ЧЮ КЛАССЫНА
ОКЪУУ КИТАБ

КЪАРАЧАЙ — ЧЕРКЕС
КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ЧЕРКЕССК—1963

ЛАЙПАНЛАНЫ КЪ. Т., СЮЙЮНЧЛАНЫ А. А.

АНА ТИЛ

АЛ ШКОЛНУ 4-ЧЮ КЛАССЫНА
ОКЪУУ КИТАБ

БИРИНЧИ ЧЫКЪГЪАНЫ

Къарачай-Черкес облоно бегитгенди

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ЧЕРКЕССК — 1963

Совет Джурт.

Хубийланы О.

Саудан джерни тебрendirген —
Оракъ, чегюч:
Ишчи, элли бир акъылда —
Хорланмаз кюч.

Джюреклены башха тюрлю
Къурду джашау.
Унутулду джыламукъ бла
Азыкъ ашау.

Урунъаннъа кюн тийирген
Ленин эди.
Хар ишчини ол бир суйген
Тенъи эди.

Ленин кетиб, иши къалды
Минълеб-минънъе.
Биз джашнайбыз алгышдача
Кюнден-кюннъе.

Къууанчлыды совет джуртну
Бу ёсгени.
Къызыл джулдуз, оракъ, чегюч —
Кетмез эни.

Бизде джашайд джюзге джууукъ
Къарнаш миллет.
Совет джуртну хорланмазын
Дуния билед.

Тик къаяла, бузлу таўла —
Анъа силдем,
Аны аллына ким озалыр,
Айтчы, билген?!

Кёб джылланы джукълаб тургъан
Мыдах джерни
Джанъыз кюннъе олду бютеу
Тебрendirген.

Совет джуртха джай, къыш джокъду
Ёсер ючюн.
Ол танытад джауларына
Ётгюр кючюн.

Бютеу джерни кенъ джарытыр
Оракъ, чёгюч.
Ишчи, элли бир акъылда —
Хорланмаз кюч.

Бизни Ата джуртубуз.

Биз Ата джуртубузну сюебиз. Биз аны учсуз-къыйырсыз тюз-лерин, аны уллу чегетлерин, аны деменъили таўларын, уллу суўларын, аны шахарларын эм совхозларын, колхозларын сюебиз. Бизни Ата джуртубузну хар бир мюйюшчюгю, бизден не узакъда болса да, бизге багъалыды эм джууукъду.

Бизни Ата джурт джанъы, джарыкъ джашау къурагъан совет халкъланы уллу бир юйюрюдю. Миллионла бла совет адамла джерни тубюнде эм ичинде, таўлада, тенъизледе эм суўлада, суу тубюнде эм къум джерледе, шимал тундралада къадалыб баш бурмай ишлейдиле.

Ол аскерни ал сафларында биз кесини джанындан эсе революцияны ишин багъалы кёрген, хар къалайда, хар заманда да биринчи тизгинледе джюрюген революцияны алдаулукъсуз солдатларын — коммунистлени кёребиз.

Кюрешиу постда барындан алдагъы ишчи классны алчы отряды Коммунист партияды.

Къралыбызда джашауну не заты да эсге алыннъан плац бла минъ-минъ заводла этилгендиле эм этиле барадыла, карта джанъыдан бичиледи, суўланы джоллары тюрленеди, тенъизле

бир-бирлерине къошуладыла; элледе джашагъан адамланы, араларына ырджыла тартылгъан миллионла бла джер усдукгулары учу-къыйыры болмагъан совхоз, колхоз тюзле болгъандыла.

Бу затланы барына да уллу Коммунист партияны оюм джаны, иш джаны бла да башчылыкъ этиб къадалыб кюрешгенинден джетишгенбиз.

Партиягъа.

Х. Гашиков.

Сен, партия, ачдынъ бизге джолланы,
Бердинъ бизге эркинликни сен тамам.
Сен хорламгъа юретесе халкъланы,
Биз Кавказдан иебиз сени салам!

Сен халкълагъа насыб ючюн кюрешиб,
Бегигенсе оюлмазлыкъ къурч къала,
Къарнашлыкъны, шохлукъну тенъ юлешиб,
Партиябыз, болдунъ бизге сен ана.

Сени кючюнъ сыналгъанды кѣб кере
Къыйынлыкъда, къара кюнде, джунчууда.
Хар биринде чыныгъаса кюч кире,
Халкъларыбыз сакълайдыла сени бирге.

Джаула къоркъуб, шохла бек къууанадыла,
Къартлыкъ, ёлюм кѣрлюк тюлсе ёмюрюнъ.
Халкъла джолунъдан таймайын барадыла,
Коммунизмни чыракълары кѣрюнюб.

Сенге бизге насыб джашау кѣргюзген,
Къоркъуу джокъду биргебизге сен болуб,
Биз Кавказдан салам айтабыз сени,
Джюрегибиз бизни къууанчдан толуб!

Коммунист партияны иши ючюн кюрешге хазыр бол!

Н. Крупская.

«Хазыр бол!» деген чакъырыгъа хар пионер: «Хар заманда да хазырма!» — деб джууаб береди, алай а ол чакъырыуу эм ол джууабны къайдан чыкыгъанларын билмеген пионер да аз

тюдю. «Хазыр бол!» деген ишчи халкъ ючюн кюрешген партияны членлерине Ленинни чакъырыуу болгъанды...

Ленин джолдаш 1902 джыл чыкыгъан «Не этерге керекди?» деген китабында: «Биз кюн сайын ишибизни эте, хар затха хар заманда да хазыр болуб турургъа керекбиз...»—деб джазгъанды.

«Хазыр болугъуз!» — деб Ленин партияны членлерине айтханды. Ленинчи партия не къара, не эрикдириучю ишден бир заманда да къоркъмагъанды. Артда, революция ачарча таб заман келгенинде, ленинчи партия хазыр болгъанды эм ишчиле бла эллилени кесини ызындан элтгенди.

Ленин ишчи халкъ ючюн кюрешчилени «Хазыр болугъуз!» — деб чакъыргъан кёзюуде пионерле туумагъан эдиле, алай а Ленинни осиятын толтурургъа сёз бериб, ала къадалыб окъуйдула, бирлешедиле, сабийлени анъылагъан, билген адамла этер мурат бла кюрешедиле. Пионерле джанъы джашауу кьураргъа юренирге излейдиле, ала Ленинни ишин джашауда бардырыргъа кюрешедиле.

Д Ж А Й.

Тюзле бла таула.

Тюзле бла таулары болгъан джерлени ариулукулары бир — бирлеринден башхадыла. Тюзледе джашагъан адамла хар заманда да бир бетли, бир тюрсюнлю тюз джерледен сора башха затны кърмейдиле. Бир къауум джерледе (Запад Сибирни север кесегича) адамла ташха тюртюлмейдиле. Ол джерледе ала неллей бир джолоучу болсала да, бирча барыб тургъан тюзле болмаса, башха зат кърмейдиле.

Таулары болгъан джерлени уа ишлери башха болады. Аллай

джерледе хар атлагъан атламынъ сайын тюрлю-тюрлю затлагъа тюбей бараса.

Терен ёзенни ёрге атланыб тебресенъ, эки джанынъда мийик, тик къаяланы кёресе. Қюн бетинде тик къабыргъалада адам къолу бла салгъанча бир-бири юсюне тешелиб, сыйдам тегерек ташланы эслейсе. Бу мийик къабыргъада аланы ким сыйдамлаб джыйгъанды деб кёлюнъе келирге боллукъду. Ол сыйдам тегерек ташла тешелген таула бир заманлада сууну тюбюнде болгъандыла. Суу узакъ джерледен аланы бир-бирлерине ура, тёнъерете, сыйдамлай, алыб келе да бир-бири юсюне къалай баргъанды да, бир джанына саркъгъанында, ташла ачылгъандыла да къалгъандыла.

Андан да арлакъ озуб тебресенъ, сыйдам тик къаялагъа тюбейсе. Эслеб къарасанъ, ала башларындан тюблерине дери, узунларына-кенълерине жарылыбдыла. Ол къая жарылгъанлада бирем-бирем терекле кёрюнедиле. Джел, боран джылдан-джылгъа, кюнден-кюннъе аланы уруб, алайдан атаргъа кюрешеди. Алай а ала къая жарылгъанлагъа тамырлары бла къаты бегиб, къымылдай-къымылдай, ёзенде озгъан джолоучуланы башларындан къараб турадыла.

Чегет джанына айланыб къарасанъ, тауну къабыргъасы ханс бла агъачдан тешелибди. Ол чегетни ичи бла джюрюб башласанъ, кёб тюрлю кегетлеге (наныкъ, джилек, ышхылды, алма, кертме) тюбейсе. Андан бара барсанъ, чегетни арасында ариу ханслы талагъа чыгыб къаласа. Алайда зауукъ этиб тынчаяса. Тюзледе акъырын, джукъулары келе баргъан суулача болмай, тауланы тюбю ёзенледе таймай шууулдагъанлай, шорккулдагъанлай, бир ташдан бир ташха секире, айрымканлада кёмюк эте, сют кибик агъарыб, кирсиз суула барадыла. Бара барыб джолоучу: «Бир тауну башына чыгыб къарайым»—деб тебресе, кёб заманны къабыргъаны тырнакълаб, терлеб чыгъады. Алай а башына чыгыб тёрт джанына къараса, асыры сейрсиннъенден арыгъанын унутады.

Тауну башындан къарасанъ, тёрт джанынъда талай къычырымгъа узунлугъу баргъан тауланы кёресе. Аланы бир къауумуну юслеринде ханс, терек битеди. Бир къаууму уа джалан къаяла, тёпбелери мычхыны тишлерича болуб кёрюнедиле.

Ёзен табагъа айланыб къарасанъ, шорккулдаб баргъан суула кюмюшча джылтырай, джылан бюгюлгенча бюгюле барадыла.

Бир-бирледе тау ну башында ариу кюн тийиб турганлай, ёзеннге айланыб кьарасанъ, аны мамукъ кирик тубан басыб турур. Ол тубан уллу тенъизча кьорунеди. Бир-бир джерледе тубанни ичинден кьараган кьаяла тенъизде бара турган кемелча кьорунедиле. Аллай ариу мийик таула Кавказда, Кърымда башха джерледе да бардыла. Тау кьаллай бир мийикге барса, аллай бир ариу болады.

Кавказда, Алтайда дагыда башха джерледе тауланы мийикликлери терт — беш километрден да артыкъ болады. Эм мийик тауланы мийикликлери джети — сегиз километрге джетеди. Аланы юслеринде хар заманда да кьар, буз турады. Тау ну тюбюнден ёрлеб башласанъ, сууукъдан-сууукъгъа чыгыб бараса, Сёз ючюн, тюбюнде — джай, ёргерек чыкьсанъ-джаз, чынъ башында уа — кьыш боран болады. Аны бла биргелей ёргеден ёрге чыгъа барсанъ, ханс, агъач, анда джашаган джанууарла да тюрленгенден — тюрлене барадыла.

Алай бла таула джерге субайлыкъ, ариулыкъ саладыла.

Соруула бла иш.

1. Тюз джерлени ышанлары кьалайдыла?
2. Тауланы тюзледен башхалыкълары неди?
3. Тауланы ышанларындан статьяда не айтылады?
4. Бу хапарда айтылган затланы сиз кьоргенмисиз? Турган джеригизни иги билемисиз?

Тюзледен, сыртладан, тауладан кьорген, билген, сынаган затларыгъызны юсюнден джарашдырыб хапарчыкъ джазыгъыз.

Сизни алгышлайма, джаш джолоучула!

Академик *С. Вавилов.*

Бизни уллу кьралыбыз сансыз, санаусуз байлыкъланы ийесиди. Аны джерини тюбюнде сансыз-санаусуз кьб джараулу магъаданла джатадыла... Совет адамланы борчлары аланы табаргъады. Бизни Ата джуртубузну табигъаты—аны таулары, суулары, дорбунлары, кёллери—алкын кьб байлыкъланы асырайды. Биз аланы билрге керекбиз. Бизни джерибиз бек байды эм ол байлыкъла кьб тюрлюдюле.

Каспий тенъизде кьайсы чабакъла болганларын, Сибирни чегетлеринде агъачланы кьайсы тукъумлары ёсенлерин, Уралда

къайсы магъаданла кѣб болгъанын сиз китабладан эм усдазланы хапарларындан билесиз. Сиз кесигизни туугъан джеригизни уа билемисиз? Сизни чегетлеригизде къайсы джаныуарла эм къайсы къанатлыла джашагъанларын, ол чегетледе къайсы терекле битгенлерин, сизни туугъан джеригизни кѣллеринде, сууларында къаллай чабакъла болгъанларын, ол суула къайры саркъгъанларын а билемисиз? Сизни туугъан джеригизни ханслары уа сизге белгилимидиле, аладан адамгъа къайсы айдалы, къайсы заранлы болгъанларын билемисиз?

Ол джашауну къуру китабладан билген къауумугъузгъа уа мени быллай сѣзюм барды: кесигизни тѣгеригизде табигъатха къарагъыз, аны хар бир затын эслегиз, анда сизге белгисиз болгъан затланы анъыларгъа кюрешигиз.

Сизни ол ишлеригиз алимлеге, джангъы стройкала бла колхозлагъа, фабрикле бла заводлагъа, краевед музейлеге уллу хайыр берликдиле.

Кесигизни туугъан джеригизге эс бѣлюгюз, аны таныгъыз, хар затын билигиз!

Артда сиз билимизни эмда табхан байлыкъларыгъызны туугъан Ата джуртугъузгъа хайырландырыргъа заман келир.

Пионерлеге.

Мечиланы К.

Сизге айтама, джаш нёгерле,
Тынъылагъыз, пионерле!
Болугъуз сиз джигит эрле,
Эркиндиле окъур джерле.

Хайда, хайда — эришигиз,
Бир-биринъи ариу кёрюшюгюз,
Ашхы болсун хар ишигиз,
Муратлагъа джетишигиз.

Къадалыгъыз, кюрешигиз,
Таб ойнагъыз, эришигиз,
Билим болсун юлюшюгюз,
Эркин болсун билишигиз.

Джашауугъуз ариу болсун,
Ол насыбдан эркин толсун,
Окъугъанны кёлю базыкъ,
Окъумагъан болур джазыкъ.

Иш. Назмуну окъуб магъанасын айтыгъыз эм азбар этигиз.

Нарт сёз. Игиге айтсанъ — билир, аманнъа айтсанъ —
кюлюр.

Сакъла, кесме!

Акъбайланы И.

Уллу борчду адамлагъа чегетлени сакъларгъа,
Орнатыргъа, юретирге, ёсдюрюрге, сакъ болургъа.
Сакъла, кесме джаш агъачны, чапракълансын,
суйюнсюн,
Сакъла, кесме — суйген джуртунъ джалан болмай
кийинсин.
Сакъла, кесме — джел ургъанда шууулдасын,
санлансын,

Ананъ Кавказ ёлю болмай сауҕҕа ушасын,
джанлансын.
Сакъла, кесме — тюблеринден сууукъ, салкын
джел келсин,
Ортасында кюн таякъла джарыкъ берсин,
нюр берсин.
Сакъла, кесме — хар бутакъда бир къанатлы
джырласын,
Сакъла, кесме — салкынында арыҕан ишчи
тынчайсын.

Соруула бла иш.

1. Чегетлени, тереклени халкыҕа не хайырлары барды?
 2. Поэт терек орнатыуда, агъач сакълауда адамланы борчларыны юсюнден не айтады?
- Назмуну азбар этигиз. Бир тизгинин — биринъ, экинчисин да биринъ айта, кёзюү-кёзюү окъуҕуз.

Нарт сёз. Тай асырамаҕан — атха минмез.

Тау кыуш.

Аппаланы Х.

(«Къара кюбюр» романдан).

Эртденбла кюн тийгинчи мийик тауланы бирине миниб къарасанъ, кюн чыкыҕан джаны алгы бурун сарҕала, аны ызындан кыызҕан темир киби кызырыб, багыр тазны джартысыча, кюнню джартысы кёрюнеди. Тёбен джанынъа къарасанъ, чегет джабхан джерле кёзюнъе аскер таяныб келгенча кёрюнедиле.

Къулакъландан, ёзенледен келген тау суула, бюгюлген кюмош чыбыкълача, агъарадыла. Не ачыкъ кюнде да мийикден къарасанъ, ёзенледе, кёк джюн чагыылҕанча, чарс чабханлай турады.

Огъары джанында бир кыуш башында бутакълары урулҕан джанъыз нарат терекге миниб, замансыз эртден азыкны башлагъанды.

Тырнакъларыны тюбюнде бир къаралдыдан тартханы сайын бутакъландан джыгылыргъа джетиб, бир джанына ауа тебре-

генлей, кьанатларын ачыб, дагьыда алгьынча терекге тюз кьонады. Къуш бурну бла ашарыгьына узалгьанлай, джукъ тюшерми эди деб мурат этиб, ууакъ кьанатлыла тегерегинде бутакълагъа миниб, аны эртден азыгьына джууукълашыргъа кюрешедиле, алай болгьанлыкъгъа къуш башын ала таба бургьанлай, гюрюлюб учуб, башха джерге кьонадыла.

Къушдан тигим табмазлыкъларын билиб, алай болса да кетиб да къалмай, боюнларын бир джанына джибериб, аны бушдукълагъанына къарайдыла.

Бир да джанларгъа унамай бир къаргъа джюрюйдю. Ол терекге минерге да базмай, терекни тегерегинде сан этмей джерге узалгьан кибик этсе да, кезлери къушну аягьыны туюнде эдиле.

Ашай тургъанын кююб, къуш тебен джанында табха къаячыкъларгъа джити-джити къарады. Кезлери ары айланыб тургьанлай, хантына да бир-эки узалыб, шууулдаб джетиб кюнде джукъларгъа чыкгьан бир мазаллы талгьыр джыланни тырнагъы бла бойнундан басды.

Бойнуна кѳуш тырнакѳла кириб тургѳанлай, джылан узалыб, кесине артыкѳлыкѳ этгенни аягѳын уругѳа кѳрешди, алай болгѳанлыкѳгѳа аны бойнундан басхан джити тырнакѳла джибермедиле. Кѳрешиб бойнун кѳымылдаталмагѳанында, чырмалыб, кѳуйругѳу бла кѳаяны тѳююб тебреди. Алай бла кѳуйругѳу уакѳ-уакѳ сын да бар, белине джууукѳгѳа дери джетиб, джыланны кѳайырылыр кѳарыуу кѳалмай тохдады.

Кѳуш джыланда кѳарыуу кѳалмагѳанын таныб, алай болса да тырнакѳны бойнундан джибермегенлей, биягѳы орнуна келди.

Келсе аллайгѳа келсин, ашарыгѳына элни тѳрлю-тѳрлю кѳанатлы кѳонагѳы басыныб, муну келгенин да эсlemeген кибик этиб тура эдиле. Алагѳа ачыуѳланыб, абадан таууш этиб, кѳанаты бла силкгенинде, бир кѳаууму джерге кѳуюлду, кѳалгѳан бѳлеги да башы кѳалгѳан джерге учуб джаллады.

Чакѳырылмагѳан кѳонакѳланы адебсизликлерине сейирсиниб, бир бѳлек заманны аллында хантын ашаялмай турду...

Соруула бла иш.

1. Таулада танѳны кѳалай атханын автор кѳалай суратлайды?

2. Кѳуш не зат бла кѳреше эди?

3. Кѳанатлыла кѳушдан нек кѳоркѳа эдиле?

4. Джыланны кѳуш кѳалай хорлады?

5. Бу хапардача затланы кѳргенмисиз?

Хапарда таб сѳзлени эм айтымланы табыгѳыз.

Биринчи эм экинчи абзацларын азбар этигиз.

«Тау кѳуш» деб сочинение джазыгѳыз.

Джуртумда.

Джаубаланы Хусей.

Минѳи—Тау

Джелле тѳпбесин тарай,

Булутлары

Бир кѳона да бир кѳача,

Кѳек арадан

Саулай джуртума кѳарай,

Келбет беред,

Агѳарады, нюр чача.

Чексиз, чуакъ,
Кёгде тау кёушла ойнай,
Аяз кьагъа,
Бурма чегет чайкъала,
Ётгюр Къобан
Къая тарлада къайнай,
Кёз алдайла
Чокъракъ суула, шоркъала.
Биз ишлейбиз,
Джюрек кёуанчдан тола,
Тау сыртлада
Эшиледи орайда,

Тёгерегинъ
Тюрлю тауушдан ала,
Таш, агъач да
Джыр айтады былайда.

Соруула бла иш.

1. Назмуда табигъат къалай суратланады?
2. Назмуну магъанасын айтыгъыз.

Ындыр.

(«Мария» поэмадан)

Чотчаланы М.

Ындыр... Муну кёрмеген
Танырмы тюз иннетни,
Бюртюкге сый бермеген
Болурму берекетли?
Ындыр... Ишни арасы
Сени кьойнунъ болады,
Къыйынны магъанасы
Былайда танылады.
Баргъан мюрзеу кьобанны
Сенсе тар айланмасы,
Джюз-джюз гектар сабанны
Дамын джыйгъан аммасы.
Сенсе, тогъайтыб кёлню,
Джашауъгъа кзууат берген,
Колхозчу, ишчи элни
Джигерлигин кёргюзген.
Къайда санчы-санаучу
Бюртюклени тергерге,
Дун-дуниягъа джараучу
Мюрзеуню ёлчелерге!
Къара: будай ауушла,
Аралыкъла, талала,
Джарыкъ адам тауушла,
Машинала, арбала!
Ма тюрлю лагъымланы
Усда ишлегенлери,
Къаджыкъмайын аланы
Мюрзеу элегенлери;
Силкиниб элеклени
Ашлыкъ айыргъанлары,
Чибинлеб кебеклени
Кёнделен учханлары;
Кёк быргъыны чачханы
Будай чечмени ёрге,
Бурчакълаб джаудургъаны
Киреле ёсген кёлге!..

Кёзлеу суучукъ джыйылыб,
 Къобанъа къатышханча,
 Тамчылары джайылыб,
 Тенъизде аджашханча,—
 Къошулду тигимибиз
 Халкъыбызны ишине,
 Тюшдю бир бюртиюгюбюз
 Минъ бюртиюкню ичине.
 Шоркъа суудан джетгенча
 Бир тамчы хар чабакъгъа.
 Хар кюн таякъ бергенча
 Джашауну кёк чапракъгъа,—
 Хар сабийчик къолунда
 Сюйюб тутхан къалачха,
 Хар ишчини столунда
 Ашалгъан татлы ашха
 Биз джерден оруб алгъан
 Бир джанъыз бюртиюк тюшсюн,
 Хар ётмекде биз джыйгъан
 Бир джанъыз бюртиюк бишсин!..

Сорула бла иш.

1. «Къыйынны магъанасы былайда танылады» — деб поэт нек айтады?

2. Мюрзеу неге джарайды эм аны къалай джыядыла?
 Сиз джаратхан сёзлени табыгъыз, аланы джазыгъыз.

Нарт сёзле.

Джай ишлеген бир кюнюнъ — сау джылгъа ашау берир.
 Бир кюнден къалгъан — минъ кюнден къалыр.
 Тама-тама кёл болур, джыйыла-джыйыла эл болур.

Ана тил.

Джаубаланы Х.

Ёмюрлени узагъына
 Тас болмагъан ана тил,
 Артыкълыкъны тузагъына
 Бой салмагъан ана тил,
 Залим кючю эм байлыгъы

Алгъа ургъан ана тил,
Миллетими кюн джарыгъы
Болуб тургъан ана тил..
Кѣбдю сени бизни джолгъа
Тюзетиучю сѣзлеринъ,
Тырмашыугъа, ариу халгъа
Юретиучю сѣзлеринъ,
Кѣбдю сени джюрегими
Джылытыучу сѣзлеринъ,
Чыракъ болуб, джаш кѣлюмю
Джарытыучу сѣзлеринъ.

Алмасды.

Лайпанланы Кѣ.

Алтынчы классны бошагъанымда, атамы-анамы разылыкълары бла, колхозгъа дырын джыяргъа болушурма деб джай каникуллада къошха чыкъдым.

Мен баргъан кюнню инъиринде (иги къарангъы болгъан эди) бригаданы ёгюзлерин кече кютюучю Адемей, бети-куту кетиб, гузаба къошха кирди.

Бригадир:

— Адемей, ёгюзлени нек къоюб келесе? Ала ол быягъы бачалагъа кетерле, ызынъа дженъил бар,— деди.

Къошну ичинде болгъан адам (ала уа иги кесек эдиле) сѣзге эс бѣлюб, ёгюзчю таба къарадыла. Ол эшик артында сюелгенлей, бойнунда тюймесин эте, мутхуз кѣзлерин бригадирге къаратыб, мыдах ауаз бла айтды:

— Оллахий, Солтан, не айтсанъ да этерме, кече ёгюзлени кютерге уа бараллыкъ тюлме.

— Нек?

— Атайтмаздан башымы кючден алыб къутулдум,— деб, къалай къоркъгъаныны юсюнден Адемей хапар айтыб башлады.— Дорбунну къатында кырдык иги эди да, ёгюзлени ары тюшюрюб кюте тура эдим. Бир заманда «Адемей» деген бир инъичге таууш эшитдим. «Тобасда, бу не болду» деб дорбун таба къарасам: менден узакъ болмай бир къаралды сюелиб тура!

Алайда атайтмаз джашагъан хапарла эшите туруучан эдим да, джюрегим сескекли болду. Ол къаралдыгъа иги эслеб къарасам — чачы узун, бети акъ (тиширыу бет алгъан болур эди) — бир мазаллы зат. Былайдан джаллайым деб мен да атха миндим, ол да мени таба тебреди. Атха къамчини джетдире, къоркъгъандан ызыма да къарамагъанлай, къачыб кючден чыкъдым, — деб, мангылайын сылай, энишге къарады.

Бу хапарны эшитгенлеринде шапа тиширыучукъ Кеминат, дагъыда чалкъычы джыйындан эки джаш алмасдыны кѳргенлерини юсюнден бир-эки зат айтдыла.

Адемейден ёгюз кютерге магъана чыкъмазлыгъын билиб:

— Джашла, ёгюз кютерге ким барыр? — деб, Солтан ала таба къарады.

Джашла тынгылашдыла. Мен Адемейни, башхаланы да алмасдыны юсюнден айтхан хапарларына бек эсими ийиб тынгыладым. Ары деричи да алмасдыдан къоркъарча кѳб хапарла эшитген эдим. Тюсюн айтсам, узун чачлы алмасды кѳзюме кѳрюне, кече къоркъа да айлангъанма, алай а арт заманлада китабланы асламыракъ окъуй, усдазланы айтханларын иги ангылай тебрегенимде, алмасды, шайтан деген затла чырт болмагъанларын билдим. Андан сора джюрегим басылыб, кече къаураладан, чыгъанакъладан къоркъууум къалды. Кесим эшитген, билген затланы мен да адамлагъа ангылатыргъа кюеше эдим.

— Солтан, кимге да нек айтаса, алмасды деген бош затды, — деб сѳлешгенин эшитгенме, джигит эсе бу барсын, — деб къатымда олтуруб тургъан косилкачы Азрет имбашыма кюелун салды.

— Къой, Азрет, — деди джыйын тамада Наныу, — не айтхан эсе да, джаш адам бла кюешме.

Хар ким мени таба къарагъанларында, мен джунчуяракъ да болдум, алай болса да ыйлыкъмазгъа излеб:

— Ёгюзлеге мен барайым, — дедим. Тамадала барлыгъымы асыры ушатмасала да, огъай, — деб да кюешмедиле...

Адемейни къолан атына миниб, джортханлай дорбун башына джетдим. Алайда ёгюзле отлай тура эдиле.

Атдан тюшюб, аны ауузлугъун алыб, терен кырдыкга чѳкдюм. Кюндюз косилкалагъа джегилиб арыгъан, ач болгъан ёгюзлени къадалыб гелеу кырдыкны таууш этдириб джыртхан тауушлары, аякъ тюбюнде сууукъ къар джырылдагъаннъа ушай,

джюрегиме джарыкълыкъ саладыла. Дорбун тюбюнде чауулла, къулакъл ичинде джарла къаячыкъны башындан къарагъаннъа къаранъы кёрюнедиле. Ёгюзлени кырдык отлай мушулдагъанлары бла къулакълны ичин баргъан суучукълну тауушу болмаса, къалгъан зат бек шыкъыртсызды. Тюрлю-тюрлю сагъышла эсиме келе, дорбун башында сыртымдан джатыб, кёкге къараб иги кесек турдум. Адемей айтхан хапар хаман эсиме тюше, алмасдышы тюрсюнюн не кюрешиб да башымдан кетерелмедим.

Бир заманда кёзюм джукълугъа кетиб тургъанлай, къулагъыма бир тюрлю тауушла келдиле. Секириб туруб иги тынъыласам: суу джанындан не зат эсе да атымы айтыб «былай кел» деб мени чакълыргъанча эшитдим. Бир ишексиз, ол Адемейге тюбеген алмасды чакълырады, оюннъа къалдым деб, джюрегиме къоркъуу келиб, сыртым джызылдаб, баш тюклерим ёрге къобдула.

Къачаргъа тебреб, ауузлугълун да салмагъанлай, атха гузаба чынъаб миндим. Бир минутну ичинде эсиме кёб тюрлю затла келдиле. Школда усдазыбыз Юнюсю: «Шайтан, алмасды деген бош затладыла, шайтанла, алмасдыла къоркъгъаннны кёзюне кёрюнедиле»,— деб, онъ къолун силке, хапар айтханы

кёзюме кёрюндю. Мен таўкелирек бола тебреб, кесим-кесиме кёл бердим: ары-бери джукъ болса, ёгюзле, ат юркерге керек эдиле. Аллында гузабаланъаным сабыр болуб, бираз мычгъандан сора, атымы аллын ол таууш келген джанына буруб тебретим.

Ол заманда алмасдыны болмагъанына асыры толу ийнанъан болмаз эдим, къоркъуу джюрегимден кетмеди. Суу ызында къаралдылагъа къарай кетгенимде, бири кёзюме алмасдыча кёрюндю: чачы узун, бети чыммакъ акъ, кёзлери меннъе къараб джылтырай — тамам Адемей айтханча. «Бери кел» деген тауш а таймай къулагъыма келеди. Тик къабыргъаны арлакъ барыб, огъары джанымдан таш алыб, не болса да болсун деб, къаралдыны мараб атдым. Насыбха кёре, таш барыб тийди. Аны ханс зат болгъанын билиб, тюшюб барыб къарасам — мант башы! Ол сагъатдан къоркъуу менден кетди. Мени чакъыргъанча эшитилген тауш баргъан суучукъну таушу болгъанын анъыладым.

Къоркъууну хорлагъаныма къууанч эте, мен ёгюзле таба айландым. Андан сора кече къаралдыладан къоркъуу адет менден узакъ кетди.

Соруула бла иш.

1. Бу хапарда автор не затны кёргюзеди?
2. Адемей неден къоркъгъанды?
3. Джашчыкъ нек къоркъгъанды?
4. Анъа таўкеллик салгъан не зат болгъанды?
5. Джашчыкъ не ючюн къууаннъанды?
6. Джашчыкъгъа джигитди деб айтыргъа боллукъмуду?
7. Алмасды деген бош зат болгъаныны юсюнден не китаб окъугъансыз, не хапар эшитгенсиз?

Хапарны толусу бла айтыгъыз.

Бу хапаргъа кёре сочинение джазыгъыз.

Сейир шохлукъ.

Байрамкъулланы Ф.

Бир кюн инъирде арбазда тургъанлайыбызгъа, бир арну кирпичик, баудан чыгъыб, олтургъанланы сан этмей, юсюбюз бла озуб ызына къысха къайытды. Талай инъирни кирпичик алай

джюрюб турду. Алты ай болгъан кишдикчигибиз да аны ёрге — енъишге ашырыб башлады. Тутаргъа мурат этгенча, ол кирпичикни тегерегине чынъай — джорта бара эди. Биз кирпичикни ызындан къарадыкъ. Ол юйню артында илипинден суу ичерге джюрюй кёре эдим.

Кишдикчигибиз бизни андан да бек сеирсиндирди: мен ийнек сауғъан заманда, кишдикчик къатыма олтуруб, саууб бошарымы сакълаучан эди. Саууб ёрге къобар-къобмаз, аллымда чабыб, сют ичиучю аякъчыгъыны къатына джетиб, сюелиб тохдаучан эди.

Бир кюн инъирде кишдикчик кёрюнмеди, келиб сют юлюшчюгюн излемеди. «Тас болубму къалды?» — деб мен да къыйналдым. Алай болса да аякъчыгъына сютчюгюн къуюб, челекни ыргъакъгъа тагъыб солургъа олтурдум. Бир заманда къарагъанымда, кишдикчик аузуна кирпичи балачыкны къарын джанчыгъындан къабыб алыб келе тура эди. Олтургъанла барыбыз да, сеир болуб, аны не этерине къарадыкъ. Кишдикчик келтириб кирпичикни аякъчыкъда сютге шоп деб быргъады. Кеси да арлакъ кетиб, бауурундан джерге джабланыб, кирпичикден кезлерин алмай къараб тохдады. Биз барыбыз да бирден: «Ха-ха-ха!» — деб кюлдюк. «Былагъа къара, анъа сют ичерге керек болгъанын билмеймидиле?» дегенча, кишдикчигибиз кезюбюзге джити къарады.

Кирпи балачыкъ аякъчыкъдан кючден-бутдан чыгъыб, юсчюгу да сют джугъу болуб, тёнъерей — къоба бау таба кетди. Экинчи кюн бауғъа киргенимде, биченде кирпичи уячыгъында эки гитче кирпичи балачыкны къойнуна къучакълаб, къуйругъун да тегереклерине гыланч айландырыб кишдикчик джатыб тура эди. Мени кёргенинде, ол башын келтюрюб къарады да, ызына джатды да къалды. Ала ол суугъа джюрюген кирпичи балачыклары эдиле. Аналары болмагъан сагъатда кишдикчик аланы сакълаб тургъанын анъылаб, сейир болуб, мен да аланы тынчлыкъларын бузмай кетдим.

Соруула бла иш.

1. Хапарчыкъгъа «Сейир шохлукъ» деб нек аталгъанды?
2. Джаныуарланы шохлукъларындан не билесиз?

Хапарчыкны джарашдырыб айтыгъыз.

Темир алаша.

Борлакъланы 1.

Кёгюрчюнча кёксюл инъир
Тюзге кёклеб къанатларын,
Джел джалайды дженъил-дженъил
Алашамы джаякъларын.

Учсуз ариу, айбат тюзле,
Қъатапа тобча, ачылалла,
Алтын-сырма кюзлюкле
Тенъиз кибики чайкъалалла.

Қъызгъан ийнекча, сютден къызыб,
Джашилджелин нартюхле —
Барама барын кёрюб, озуб,
«Сау къал» эте, къол силке.

Темир атым чоюн тюзде
Қъурч чархлары бурулуб, къатыб,
Қъобу джолну зынъырдатыб
Барад садакъ кибики тартыб.

Қъара бурма джохар джаллы,
Булут кибики, белин джаба,
Юсюне учхум эм къурум
Джабалакъча сабыр джауа.

Сызгырыб, кишинеб бир алада,
Джел къакъдырад вокзаллада.
Суўсаб болгъан дюдюр атча,
Суў ичеди кранладан.

Къурч печине, дорбасына
Ташкёмюр зынтхы салама,
Къазанына, тегенесине
Бензин сютле къуяма.

Кече къарангъы къара шарфны
Кёлтюрюб къарайды танънъа,
Тауушунда улугъан чархны,
Салам береме Рязаннъа.

Кече тюзде джукълагъанча,
Кериле, созула кюн къобад,
Субай талланы арасындан
Алтын кёзлери ышара.

Соруула бла иш.

1. «Темир алаша» деб неге айтылады?
2. Поэт инъирни кёксюллюгюн не къанатлы бла тенъишдиреди?
3. Тенъишдирген сёзлени барын табыгъыз.
4. Джолоучу поэт танъ атханны къалай суратлайды?

Поездле халкъгъа не хайыр бергенлерини юсюнден джарашдырыб хапар айтыгъыз.

К Ъ А Ч.

Турнала учадыла.

И. Тургеневден.

...Билмей тургъанлай бизни башыбыздан кючлю ачыкъ кычырыкъ чыкъды да, дагъыда олсагъат огъуна джанъыдан эшитилди.

Уллу ариу къанатлыла ючмюйюш тизгин болуб, къынтыр къанатларын акъырын-акъырын кючлю къагъа, кёкде барадыла. Башларын, аякъларын бек узатыб, дорданларын тургъузуб, ала къанатлары бла хауаны сызгъртыб, гузаба учадыла.

Джерден узакъда, бек мийикде аллай кызыу, кючлю джашауна, аллай кюрешиуню кёрмеклик сейирди...

Соруула бла иш.

1. Турнала къайры учуб бара эдиле?
2. Автор турналаны кючлюлюклеринден не айтады?
3. Къачны ышанларындан не билесиз?

Бу суратха кёре «Къачны ышанлары» деген темагъа хапар джазыгъыз.

Джугьутурлагъа уугъа барыу.

К. Хетагуров.

...Уучула эртден азыкъгъа тегереклешиб олтурдула. Хар бирини артмагъында арпа къатыкълары бла тузу бар эди. Сабанны артмагъында уа бышлакъ кесекчик да табылды.

Алай эте тургъанлай ууну башлар заман джетди. Теньле сауутларын, хар не кереклерин джокълаб къарадыла. Ауурлукъ этерик джюклерин бир джерге джыйыб, бир-бирине тилек тилеб, хар ким ышан этген джерине кетди. Тедо теньлеринден айырылыб, ташлы тик сызгъачыкъны терк таяныб тебреди. Башына чыгъыб айланчха джетгенлей, бир кесек мурукгу этиб, теньлерине бёркюн булгъады. Сора олсагъатдан аланы туураларындан ташайды.

Чыгъыб келген кюнню таякълары Казбек тауну тепбесинде къарларын ариу джылтыратдыла. Эртденни тубан ачылгъанында сююмлю таула кёрюндюле. Узакъ Дарьял ёзен кёрюнеди. Тедо бугъунуб кийиклени джолларын сакъларгъа мурат этген джерине джууукълашды. Тикден чыкъгъанлай, тохдаб солууун алыргъа шкогуна таяныб, тегерекге къарады. Онъ джанында,

джууукъ джерде табхырчыкъда джугьутур сюрюу отлай тургъанын эследи. Уучуну джюреги тыкъырдады. Ол шкогун акъырын кѣлтюрдю. Алай а олсагъатдан огъуна энишге ийди. Окъ джугьутурлагъа джеталлыкъ тюл эди. Алагъа къайсы джанларындан джууукълашхан таб боллугъуна сагъыш этерге керек эди. Эки джолдан сора уа алагъа джол джокъду. Огъаргъы джол уучугъа къоркъуусузду, алай а асыры туурады, джугьутурла эслеб къачаргъа боллукъдула. Тѣбеннѣи джол бла алагъа бек дженбил джетериксе, алай а тамам къоркъуулу джолду. Тюбсюз джарны, къая секиртмени эрни бла барады...

«Хата джокъду, бир зат да болмаз!» деб, кеси-кесине айта, Тедо тѣбеннѣи джолну кетди. Ёмюрлюк къюртледе, хыны къаялада джашагъан кийикле джукъдан къоркъа билмей эдиле. Аланы бир къаууму тик талачыкъда отлайдыла, бир къаууму уа къая эринледе къайгъысыз къалкъыйдыла. Тедо ёмюрюнде бюгюнча джигит, бюгюнча батыр болмагъанды, кесине тамам сакъ болуб, джаз кишдикча, джугьутурланы сымарлаб, джашыртын къатларына джууукълашды. Ол аягъы бла бир джанъыз ташны тѣнъеретмей, бир джанъыз булчукъну къыркъмай, шыкъыртсыз къысылыб барады. Ол акъырын барады. Алай а аллына хар бир атлагъаны сайын ууда джолу боллугъуна бекден бек ышанады... Энди бир эки атлагъанлай, сайлагъан джугьутурун ышаннѣа салыб атаргъа боллукъду. Ма энди Тедо излеген джерине джетди...

Аны тохдагъан джери олтуруб марарча таб джерчикди. Атахан огъу джерге тюшерик тюлдю. Ол тѣбен джанында къайда эсе да къаралдысы кѣрюнмеген тюбсюз ёзенден къоркъмайды. Ол аны огъары джанындан башлаб, ёзенни тюз тюбюне дери къюрт юзюлгенча, жыгъырдаб оюла, юзюле, баш энишге уча тургъан ууакъ чауулну унутханды. Джанъыз бир ташчыкъ тѣнъерегенлей бютеу ол къыйырсыз чауул оюлуб, баш энишге учхалаб, уучуну сау сюегин къоймай, ол сагъатдан эзиб, думп этиб ёзеннѣе ташайтырыгъын билмейди. Тедону кѣзлери да, сагъышы да, эси да аллында ол ышанлаб тургъан джугьутурладады. Ол шкокну бурнун джугьутургъа буруб, огъары аягъына миндирди... Ол ышанлагъан джугьутур тургъан джеринден кетди. Тедо ол тохдагъынчы сынаб къарайды. Джугьутур тохдагъанлай атаргъа деб тургъанлай Тедо шкогун энишге ийди. Аны джугьутуру ойнаб тебреди.

Кийиклени аллай оюнларын хазна уучу кѣрмегенди. Джугьу-

тур огъары джанына чыгъыб, тиш туруб, тёбен джанында, тюз къаяны эрнинде тургъан джугъутургъа мыллык атды. Джугъутурла турушхан сагъатда аланы мюйюзлерини бири-бирине тийиб «чаркъ» деген ачы таушлары чыкъды. Тёбен джанындагъы джугъутур не бир тентирер оноу этмеди, не бир тюрлю болмай, кесин тыялмагъан джугъутургъа айланыб мынъайды. Энди джугъутурла орунларын ауушдурдула. Бягъынлай ёрге секириб, бир-бирине мыллык атдыла. Бягъынлай ачы таууш чыкъды. Алай а джугъутурлада симсиреген, джанлар мураты болгъан кёрюмеди. Энтда орунларын алмашдырдыла.

Тедо аланы тынчлыкъларын бузмаса, аланы къаллай бирни турушурукъларын билген къыйын эди. Қъараб туруб, уучу ол сагъатдан бир атханы бла эки джугъутурну да ёлтюрюрге мурат этди. Муратыча болса, тюз оноу этген эди. Огъары джанындагъы джугъутур арт аякъларына туруб, аллына секирирге къаяны къатындан аллына силкиннъен сагъатда Тедо тёбенъи джугъутурну мараб атды. Алай бла эки джугъутурну да бошады. Тёбеннъи джугъутур окъ тийиб ёлдю. Огъаргъы уа аллына ол силкиннъени бла тёбеннъи джугъутур ол минутда джаралы болуб аугъаны себебли, аллын тыяр зат болмай секиргени бла тюрлю кёрюмеген къаядан баш энишге ташайыб кетди...

Уучу къууанч тыбырлы болду, алай а къууанчы кёбге бармады. Шког атылгъан таууш къалгъан джугъутурланы да сесгеклендирди. Ала бир джары мыллык атыб къачдыла. Бир минутдан джугъутурланы бири джур джанъылгъанча джанъылыб, келиб уучуну огъары джанында оюла тургъан чауулгъа кирди. Тедогъа болур болду. Ол джугъутур секириб чауулгъа киргенин, аны аякъ тюрлюден бир таш, аны ызындан да экинчи... ючюнчю баш энишге тенъерер-тенъеремез кеси аллына оюла тургъан ташла ууалгъандан мукъут ийис этиб, суу шоркъача ёзеннге къуюлдула... Хар таш кесини ызындан минъ ташны тизе эди... Чауулну, къаяны оюлгъанлары кёк кюрюрегенча ёзенлени зынъырдатды. Ол сагъатдан таш оюлгъанны букъусу къалын тубанча бютеу ёзенни ичин джабды.

Оюлгъан тохдады. Аны арт тауушу къайда эсе да ёзен ичинде теренде эшитилди... Букъу чёкдю. Тедо кийиклени атаргъа тохтагъан джерчикни ышаны да къалмады. Барын да таш оюлгъан тюрлю бла къурутуб тас этди.

Соруула бла иш.

1. Таулулагъа бурун уугъа айланмай нек болмагъанды?
2. Уучулукъ кыйын болгъаныны юсюнден бу хапар не айтады?

3. Автор тауланы къалай суратлайды?

Хапарны кесгин окъугъуз, магъанасын айтыгъыз, планын салыгъыз.

Уугъа барыуну юсюнден кысха хапарчыкъ джарашдырыгъыз.

Къач.

Джаубаланы Х.

Алтын чачха бѐлене,
Чегет кийим тешеди,
Чапырагъы тюбюне
Тѐшек болуб тюшеди.

Къалын терек бурмала
Джукъа-джукъа кѐрюнюб,
Къыбыла таба турнала
Барадыла юрюлюб.

Хансла къатыб саргъала,
Сыртла къаудан болдула.
Сууукъ джерден къаргъала
Бери келиб къондула.

Къулакъ суула, шоркъала
Лахорларын тыйдыла,
Тау ауушла, аркъала
Джанъы кърны джыйдыла.

Кюн джылыуусуз джарыта,
Бек ашыгъыш батады,
Къырау сыртланы агъарта,
Къышдан хапар айтады.

Соруула бла иш.

1. Къачны ышанларындан назмуда не айтылады?
2. Къачда не ишле этиледиле?

Назмуну азбар билигиз.

„Эльбрус“ рудник.

Сюйюнчланы А.

I.

Къобан ёзен Къарачайны эм эсги, эм ариу джерлерини бириди. Ёзенни эки джаны сыртла джашил нарат, нызы, дагъыда башха тюрлю терекле, бухар джагъача, бурма чегетле бла джасанадыла.

Ёзенни ичине ёрге айланыб къарасанъ мийик таулары башлары, шекерча агъарыб тургъанларын джылны не заманында да кёресе.

Кюмюшге алтын салгъанча, таулары башларына эртденбла биринчи кюн таякъла тийиб къызартадыла.

Худес аягъындан къыбылагъа айланыб къарасанъ, таулары атасы—мазаллы Минъи-Тау кёрюнеди. Аны юсюнде аяз къакъгъаны сайын, къар джылтыраб, джарыкъ кюнде от джилтинлеча джанады. Къобан шуулдаб келиб, ёзенни тар джерлерине джетсе, аны толкъунлары кеслерин къара мермер ташлагъа ачыуланыб уруб, акъ къудору тёгюлгенча, суу тамчыла чачадыла.

Эртденнъи тау аяз бетинъе келиб тийсе, ёзеннъе кёзлеринъи ачыб къарасанъ, джылы тар юйден тыш хауагъа чыкъгъан сагъатдача, кёкюрегинъ толу солуб, санларынъ дженъил боладыла. Бу джуртлада тууб ёмюрю джашагъан адамны юсюнден айтмайыкъ. Тышындан келиб, бир кере бу ариулыкъну сынагъан адам унутала болурму!

II.

Къобан ёзенни тыш ариулугъундан сора да тауларыны ичи тюрлю-тюрлю джер хазнадан толуду, байды.

Къарачай шахардан 35 км Къобан ёзенни ёрге кириб, «Эльбрус» атлы рудник барды. Къарачайча муну аты «Ташчы» эди. Патчахлыкъны заманында капиталистле кёзюу-кёзюу Къарачайны бай джерлерин талаб тургъандыла.

Совет власть келгенден сора рудник халкъгъа ишлейди. Ол рудникге Кавказдагъы эм мийик Минъи-Тау аты «Эльбрус» аталгъанды. Кърал мынъа уллу эс бёледди. Рудникни талай цехи, кесини тазалаучу фабрикасы барды.

Тау ёзенле, къаяла терен-терен тешилиб, машина кюч бла хазна таш къазылады.

Тик таулагъа темир басхычла салыннъандыла.

Электростанция тохдамай кече-кюн да ишлегенлей, джарыт-ханлай турады. Джылны не заманында да ишчиле юч смена болуб ишлейдиле.

Бурун «Уллу Тюз» деген бош туруучу джер энди эл болгъанды. Элге да «Эльбрус» посёлок аталгъанды.

Элде рудникде ишлеген адамла джашайдыла. Мында тюкенле, школ, сабий сад, сабий ясли, больница, хамам, аш юй, почта, сберкасса дагъыда башха тюрлю-тюрлю халкъны джарыллыгъына джарагъан учреждениеле бардыла. Кесини посёлок совети ишлейди. Элни бир къыйырында Къобан сууну джагъасында эркин клуб салыннъанды. Анда кино, оюн кёргюзтюледди. Мында тургъан горнякланы джашаулары, ашаулары да игиди.

Къарачай шахардан Эльбрус посёлокну юсю бла Учкуланнъа автобус джорюйдю. Рудникни ишчилери Партия, Правительство берген планларын толтура, бизни суйген Ата джуртха — ала-мат совет къралыбызгъа къууаныб ишлейдиле.

Ала алкъын табылмагъан бай хазна ёзеклени излеб табыб, не къадар къралыбызны бай этерге мурат этедиле. Кириш-кириш къаяланы чачыб, таулары джашырылыб тургъан хазна-лары ачаргъа, хайырландырыргъа алчы совет техника болушады.

Соруула бла иш.

1. Къобан ёзенни ариулулгъундан автор не айтады?
2. Башха къайсы ариу ёзенлени билесиз?
3. «Эльбрус» рудникде не къазылады?

Къарачай-Черкес областда магъадан къазылгъан башха не джерлени билесиз?

Хапарны джарашдырыб айтыгъыз.

Хурла-Кёл.

Орусланы М.

Этегинде уллу нарат чегетни,
Хурла-Тюзде, ариу сыйдам табхырда,
Тюз къатында къазакъ къайын терекни,
Дупбурланы арасында, салкъында,

Юсюнде кюзгюдеча кёрюнелле
Къыйырынъда субай ёсген наратла.
Тохдамаздан ары-бери джюзелле
Сенде болгъан тюрлю-тюрлю чабакъла.

Этегинъе эм дженъинъе джанашыб,
Колхоз къошла къулакълада, чатлада.
Гокга ханслы чириклеге джарашыб,
Джукъгъа кетмей отлайдыла атла да.

Колхозчула — урунууучу малчыла
Тёрт джанынъа басынышыб джашайла.
Къошдан, юйден джюрюген джолоучула
Сенне къайытыб джол азыкъ да ашайла.

Улоуларын джол джанында тюшюрюб,
Джолоучула бары сенне къайталла,
Улоулагъа сенден да суу ичириб,
Сени юсюнден нарт таурухла айталла...

Соруула бла иш.

1. Хурла-Кёл къайдады?
2. Кёлню ариулугъун кёргюзген тизгинлени окъугъуз.

ТАУРУХЛА, ДЖОМАКЪЛА, НАРТ СЁЗЛЕ, БАСНЯЛА.

Къызгъанч.

(Къарачай таурух).

Эртде-эртде бир джаш бир байгъа къонакъгъа барыб:

— О-ойт! — деб къычыргъанды.

Чартлаб байны джанъыз къызы чыкъгъанды.

— Кюнюнъ ашхы болсун, эгечим!

— Ашхылыкъ кёр, кел джууукъ бол юйге, — деб къыз джашны къонакъ юйге элтгенди. Олтуртуб, болгъан ашарыкъларын-дан берирге кёзю къыймай, къонакъ джашны аллына бай бир аякъ суу, бир туурагъан гырджын, бир туз гырт салдыргъанды.

— Ашагъыз, джатыгъыз, тынчайыгъыз, — деб, орун салыб, байны къызы башха юйге чыкъгъанды.

«Марайым да, кеслери ашагъан да быллай хант эсе ашарма, алайсыз мен муну ашамам» — деб джаш, къыз кирген юйге барыб, джашыртын къарагъанды.

Къараса: аталары къой баш юйюте, аналары ич эте, къызлары къаз джулкъа тургъанларын кёргенди. Аланы алай кёргенлей, джаш ичгери киргенди да баргъанды. Эшикден ол доб деб тюшгенлей, аталары къой башны юсюне олтургъанды, аналары ич эте тургъан табагъына олтургъанды, къызлары да джырта тургъан къазны юсюне олтургъанды, джашха да «олтур» дегендиле да бир шиндикге олтуртхандыла.

— Сени атам кибик кёрюб, бир хапарым бар эди да аны айтыргъа келгенме. Ол да неди десегиз, — деб джаш айтыб тебрегенди. — Келе тургъанлайыма аллыма бир уллу джылан чыкъды. Ол джыланни башы сени тюбюнъде къой баш тенъли болур эди, аны уруб ёлтюргенимде, ол къатынны тюбюнде ичегилеча ичи тышына къотарылды. Мен аны алдай эсем, ол къызны тюбюнде къазча джулкъунуб къалайым, — деб, быланы джашыргъан затларыны барын да джаш ачыкъ этгенди да къойгъанды.

Туз бла нартюх гырджын ашатханын да кызгъана тургъанлай, кьонагъындан джашыргъан затлары ачыкъ болгъанына кьонакъбай бек ыйлыкъгъанды. Алай болса да мадар табмай кеслерине хазырлагъан хантларындан кьонакъгъа да салгъандыла.

Конакъ джаш дженъил-дженъил къабыб, ашны эрлей силдегенди. Бай кишини кьуру тебсиге тургъузгъанды.

Джаш ашаб бошагъанлай, джатаргъа кьонакъ юйге чыкъгъанды. Ол кетгенлей, бай къатынына:

— Къатын, джаш меннъе салгъанынъы да джутду да кетди. Энди ачдан ёле къалай джатайым? Эки от хычын эт да, бишир да къабдыр, марджа,— дегенди.

Джаш дагъыда эшикден тынъылаб туруб, хычынланы отха кёмгенден сора къайытыб бай болгъан юйге киргенди.

— Къарт, мен сени атам кибиб кёреме, хапарымы айтыб бошамагъан эдим да, аны сеннъе айтыргъа келеме,— дегенди.

— Айт, марджа, айт,— дегенди бай.

— Биз джети джаш бола эдик, сени кибиб бир иги атабыз бар эди. Атабыз ёлюрге тебрегенинде бизни джыйыб:

— Джашла, бир-биригизни тута, ариу джашагъыз деб осият этген эди. Алай болса да атабыз ёлгенли биз барыбыз да мабылай къатышдыкъ да къалдыкъ,— деб отда бише тургъан

хычынланы билмеген киби́к этиб, от агъач бла чанчакълаб кюлге къатышдыргъанды да къойгъанды.

Сора байны къатыны:

— Ой, юйюнь кзурусун! Отда хычынла бар эдиле, кюлге къатышдырдынь да къойдунъ,— дегенди.

— Эшда-эшда, эслемедим,— деб джаш чыгыб къонакъ юйге джатаргъа кетгенди. Бягъы джаш босагъадан тынъылаб тургъанлай:

— Бюгече бу джаш манъа джукъ ашатмазгъа ант этгенди, эртденбла эртде туруб, ийнек сауарны аллы бла бир гырджын этиб отха кём, сен да ийнек саууб бошагъынчы ол бишер да, къойнума сугъуб кетиб, таууарлагъа къарай баргъан сылтау бла арлакъгъа барырма да ауузланырма,— дегенин джаш эшитгенди. Къатыны эртденбла эртде туруб, эри айтханча этгенди. Къарт исси гырджынны къабаргъа малла таба джанлагъанды.

Джаш барыб:

— Къарт, бир къучакълаб къалайым, бир башхасы болмай, сени атам киби́к кёреме, кесим да бюгюн кетерикме,— деб кесине къаты кысыб къучакълагъанды.

— Ой, джашауунъ кзурусун, къойнумда исси гырджын барды, этими кюйдюрдюнь! — деб гырджыны болгъанын ачыкъ этгенди. Джаш къоймай гырджынны джартысын алыб ашагъанды. Сора къартны къолунда къамчисин эслеб:

— Бай, къамчинъи меннъе бер! — деб тилегенди. Бай къамчисин берирге унамагъанды.

— Юйге барсанъ, бир эсги къамчим барды да, къатыннъа айтсанъ, ол аны берир ансы, мен муну къолумдан тюшюрмейме,— дегенди.

Джаш юйге келиб:

— Къарт атын меннъе бергенди, атагъыз бла сёлешиб келеме,— дегенди.

Къатын атны берирге унамагъанды.

— Алай эсе кел, тамадагъызны туурасындан барыб кычырайыкъ,— дегенди.

Сора джаш да, къатын да къартны туурасына барыб, джаш:

— О, бермейди! — деб кычыргъанды.

Бай, эсги къамчини бермейди дегенча анъылаб:

— О, бер, бер да бармагъа къой! — деб кычырыб джууаб этгенди.

Джаш эрлей атха миниб, кёз туурадан ташайгъанды.

Инъирде къарт келгенинде, алайда кишенлениб тургъан атыгъ жёрмейин:

— Акъджал къайдады? — деб къатынына соргъанды.

— Да, бер деб къычыра эдинъ да, бердим да ийдим! — дегенди.

Бай ачыуланыб, кюйюб-бишиб тёрт джанын сермегенди, не этерик эди, джаш кёз туурадан эртде ташайгъан эди.

Соруула бла иш.

1. Иги ашарыкълары бола тургъанлай, къонакъбайла къонакъгъа учхара ашарыкъ нек ашатхандыла?

2. Джаш, къонакъбайланы харамлыкъларын къалай ачханды?

3. Қызгъанчны этген хыйласы башына къалай джетди?

4. Джаш иги адаммыды?

5. Таурухну магъанасы неди?

6. Быллай ишни юсюнден къаллай нарт сёз билесиз?

Таурухну планын салыгъыз да планнъа кёре хапар айтыгъыз.

Айю, бёрю, тюлкю.

(Къарачай таурух).

Эртде-эртде бир айю, бир бёрю, бир тюлкю шох болгъандыла. Бир джолда, ашарыкъларын тауусханларында азыкъ, аш излей джолгъа чыкъгъандыла. Ала джолда тюшюб тургъан бир джау гыбыт табхандыла. Ол джау гыбытны алыб баргъандыла да, инъирде келсек ашарбыз деб, бир мийик терекге такъгъандыла да кетгендиле. Ол кетиу бла бара-барыб бир сюрююню кёргендиле.

Сюрюуге чабаргъа мурат этселе да, сюрюучюсю сакъ болгъаныны себебинден, бир чоласы тюшерин мараб, алайда бир дорбуннъа кириб кёб сакълагъандыла. Бары да ач болуб, ачдан къарынлары кзурулдаб башлагъандыла. Тюлкю нёгерлеринден айырылыб, джашыртын ол джау гыбытны ашаргъа эсине тюшюб, хыйла сагъышла этиб башлагъанды. Тюлкю ол кюн эртденбла эртде туруб: «Бир аякъ таууш барды, ким эсе да келген болурму, мен эшикге бир къарайым»,— деб дорбундан башын ары къаратханды. «Хайыр» деб, кеси-кесине кёл этиб, сора къайытыб келиб нёгерлерине: «Мен эшикге бир къарайым»,—деб чыгъыб кетиб, дагъыда ызына киргенди да нёгерлерине былай айтханды:

— Бу джууукъ элени биринде ханны джашына улан туугъанды. Тюлкую-афенди келсин да анъа бир ат атасын деб менъе келечи ийгендиле, мен ары бир барыб келейим,— деб чыгыб кетгенди.

Тюлкую терекге тагыб кетген джау гыбытларына баргъанды. Терекни башына ёрлеб, гыбытны тюшюрюб башын ачыб, кереклиси чакълы бир ашагъанды. Дагыда гыбытны орнуна тагыб, нёгерлерине келгенди.

Тюлкуюню нёгерлери соргъандыла:

— Тюлкую, хайырсыз, не ат атадынъ ханны джашына?

— Да, не атадым атаб а, «Башламыш» атадым,— дегенди.

Ол кече ала ол дорбунда къалгъандыла, эртденбла биягъы, сюрююню кёрюб, андан бир джукъ къоратыр умутлу болуб, алагъа сюрююню чоласы да тюшмей, ол эки кюнню да ач болуб, ачдан санлары тюшюб, кюнортагъа джетгендиле. Биягъы тюлкуюню эсине биягъы хыйласы тюшгенди. Тюлкую нёгерлерине:

— Ким эсе да къычыра болур дейме, мен эшикге бир къарайым,— деб чыгыб, ызына киргенди да айтханды:

— Энтда мени чакъырадыла, бир ханны джашына улан туугъанды, кел да ат ата — деб келгендиле.

Нёгерлери да бар — деб ийгендиле.

Тюлкуючюк биягъы гыбытха келиб, терекге ёрлеб, гыбытны джерге тюшюрюб, ашаб белине джетдиргенди да алгъын орнуна тагыб, нёгерлерине къайытханды.

Нёгерлери тюлкую эшикден кирир-кирмез:

— Энди уа не атадынъ?— деб соргъандыла.

— «Ортамыш» атадым,— дегенди.

Нёгерлери ол кюн инъир ала болгъанында:

— Энди бюгюн бу сюрюуден джукъ да табмай эсек, ачдан тамам ёлебиз. Ол джау гыбытыбызгъа бир барайыкъ,— деб оноу этгендиле.

«Мен аладан алгъа барыб, джау гыбытны бир бошайлсам»,— деб тюлкуюге кысгынык киргенди. Аладан не мадар бла ычхыныргъа билмей дыгалас этиб, эшикге чыгыб къайытыб нёгерлерине: «Биягъы мени чакъырадыла, бездирдиле — ары бир барыб келейим»,— деген сылтау бла эшикге чыкъгъанды, ёлюмкъара хаман чабыб биягъы гыбытха джетгенди. Терекге ёрлеб, гыбытны алыб джауну бошагъанды, джалагъанды да сора гыбытны юрюб кёбдюргенди да орнуна, терекге такъгъанды.

Салыб нёгерлерине келгенинде: «Энди ўа не атадынъ?» — деб нёгерлери соргъандыла.

— Да, не атарыкъ эдим атаб, «Джаламыш» атадым,— дегенди. Ол кюн кеч болгъанды, кеслери тамам ач болуб, сюрюүден джукъ табмазлыкъларын да билгенлеринде, джаў гыбытларын ашайыкъ деб тебregenдиле. Гыбытны такъгъан тереклерине баргъандыла.

Ючюсю да алайда терекге «сен мин, мен мин» деб сёз болгъандыла. Тюлкую: «Мен минеллик тюлме, сиз менден къарыўлусуз, сиз минигиз»,— дегенди. Терекге бёрю миннъенди да гыбытны тюшюргенди.

Гыбытны башын ачханлай «пысс» деб джели чыкыгъанды да кетгенди. Къарасала — джукъ да джокъ, къуру гыбыт. Алайда бир-бирлерине: «Джаўну сен ашагъанса», «огъай, мен ашамагъанма, сен ашагъанса»,— деб хыны болгъандыла.

Тюлкую да:

— Мен ашамагъанма, менден къарыўсузугъуз джокъду, мени онъсузгъа кёрюб айтасыз ансы, мен сизсиз къалай ашарыкъ эдим,— деб кесин бир джанына буюкъдуруб ант этгенди. Бёрю айтханды: «Ол джаў гыбытны ким ашагъаны белгили болур ючюн, мен оноу табханма».

Айю бла тюлкую да айт дегендиле.

— Энди бюгече бир уллу от этеик, ючюбюз да сыртларыбызны ашхы къыздырайыкъ, тюбюбюзге юч агъач гопбан аякъны салайыкъ да джатайыкъ. Джаў гыбытны ким ашагъаны белгили болур, аны ашарбыз,— дегенди.

Бёрю айтханнъа ала да разы болгъандыла эмда кече ол айтханча этиб джатхандыла. Бёрю бла айю джатханлай огъуна джукълагъандыла да къалгъандыла. Тюлкуюню ўа къарны аўрургъа къалыб, кече бек тынъысыз болгъанды.

Не кюрешиб кесин тыялмай, гопбаннъа ичи ётгенди, тюлкую къроркъгъандан не этерге билмегенди, секириб туруб гопбанын бёрюню тюбюне салгъанды, бёрюню гопбанын а кесини тюбюне салгъанды да джатханды.

Эртденбла эртде тургъандыла да къарагъандыла, къарасала: тюлкуюде, айюде да джукъ джокъ, бёрю ўа гопбанны толтуруб тура.

— Бёрю ашагъан кёреме, энди ўа тамам да билдик,— деб бёрюню айю бла тюлкую тутуб кесгендиле да юлешгендиле, юлошлерин экиси да кеслерини уяларына ташыгъандыла.

Бир кюн эртденбла эртде экиси да тешиклеринден чыгыб, бир-бирлерине тюбегендиле. Тюлкую айюню тешигинден ары къарагъанлай, айюню джау чулгъамы уясында ёрге тагылыб тургъанын кёрюб, анъа бек зарлангъанды. «Аны кесиме къалай бла юзеим» деб, сагъыш этиб, айюге былай айтханды:

— Айю, алан, кел, экибиз да уяларыбызны алларына джау чулгъамларыбызны суюейик да, кенъден чабыб келирбиз да къабарбыз. Артда къалгъан алгъа келгенни къышына болурча азыкъ джыяргъа,— дегенди.

— Да, болсун,— деб айю разы болгъанды.

Айюню джашыртын кёлуне былай келгенди: «Мен а тюлкюден къарыулума. Тюлкуюню уа джанъыз эки секиргенлей да озарма»,— деб.

Экиси да ол чабар белгилерине тебегендиле, тюлкую уясыны къатында бир кесек мурукгу этгенди. Айю арлагъыракъ ташайгъанлай, аны тешигинде сюелиб тургъан джау чулгъамны эрлай алыб, кесини уясына салыб, айюню уясыны аллына да бир уллу тегерек акъ ташны сюегенди да, айюню ызындан чабыб джетгенди.

Экиси да ол чабар джерлерине баргъандыла. «Хара»,— деб тенъден чабхандыла. Чабыб келгендиле да тюлкую «ам» дегенди да джумушакъ-джумушакъ джау чулгъамны къабханды да, уясына киргенди да кетгенди.

Айю уа кёз къаранъы этиб чабыб келиб, джау чулгъамны къабама деб акъ ташны «гъыжт» деб къабыб, тишлерин ичине къуйгъанды да къойгъанды.

Айюге бек ачыу болгъанды. Алай болгъанлыкъгъа тюлкуюню уясыны эшиги тар болгъаны себебли, тюлкуюге кирелмегенди. Тюлкую уа айюден къркъгъанды.

Айю бек ач болгъанды. Джукъ табсам деб джайыла кетгенди. Анда бир кесек заманны айланыб джукъ табмай, ачыудан ёлорге джетиб, къарыусуз болуб, къайытыб келе тургъанлай, кёзюн да къысыб, ауузун да къымылдатхан кибиб этиб тюлкую айюге:

— Айю, шохай, не эте тураса, кесинъ а къайдан келесе?— деб соргъанды. Айю:

— Да не этейим, ачдан ёле турама, сен а, тюлкую, кёзлеринъи нек джумгъанса?— деб соргъанды. Тюлкую ауузун да къымылдатханлай, кёзлерин да къысханлай, айюге былай айтханды:

— Айю, ма кёремисе, мен да сенича ач болгъанымда, кёз

джауларымы алыб, аланы кѡба турама. Кеслери да не бек татлы эдиле,— дегенди. Айю соргъанды:

— Сора кѡалай алалдынь меннѡе да бир юрет.

Тюлкую айтханды:

— Эки ал аягъынъы тырнакъларын эки кѡзюнѡе илиндир да, бери тарт, сора ол заманда кѡыйналмагъанлай огъунакъ кѡз джауларынынъ алыб кѡоярыкъса.

Айю, тюлкую юретгенча, тырнакъларын илиндириб тартама дегенди да, эки кѡзюню сууун ийгенди да кѡойгъанды.

Айю сокъур болгъанды.

Ол чыртда джукъ кѡрмей, кѡалайгъа баргъанын билмей, тюлкуюге ачыудан не этейим да деб тюзге кетиб бара тургъанлай, тюлкую аны кѡргенди да, кѡркѡмай-юркмей тешигинден чыгъыб, айюню ызындан чабыб джетгенди. Тюлкую кесин кѡоянча этиб айюге сѡлешгенди:

— Айю, кѡайры бараса, кѡзлеринъ а нек сокъур болгъандыла?

Айю айтханды:

— Сен а кимсе, не айланаса?

— Мен а кѡоянма, нѡгерлерими излей келе эдим, аланы табхынчы сентѡе тубедим,— дегенди тюлкую.

— Кѡоян, мени хапарымы сен да сорма, мен да айтмайым. Бир аман нѡгерни манъа джетдирмеген кѡыйынлыгъы кѡалмагъанды, ма кѡремисе, тишлерими джугъу да кѡалмагъанды, кѡзлерими да сокъур этгенди.

— Мени джауум аман нѡгерге ышансын, ай, джазыкъ сен, тюлкуюге нѡгерни болгъан эдинъ, мен ол тюлкуюню хапарын эшитгенме, бу дунияда андан хыйла киши болмаз,— дегенди.

Тюлкую айюню аллында кѡнъурауу зынъырдатыб, айю да ол зынъырдагъан джерге аны ызындан бара, экиси да четни кѡыйырында бир уллу кѡаяны эрине джетгендиле.

Тюлкую:

— Айю, мен арлакъда бир эшек сюрюу кѡреме, сен бир иги чынъасанъ, барыб бир эшекни юсюне тюшериксе. Энди мен сени аллындан кѡнъурауу да зынъырдатыб секирме, сен да мени ызымдан не кѡарыуунъу да сал да секир,— дегенди.

Тюлкую шыкъыртсыз кесини бойнундан кѡнъурауу алыб, ол мийик кѡаядан атханды. Кѡнъурауу зынъырдаб кѡаяны тюбю ѡзеннѡе тюшгенди. Алайына кѡнъурауу ызындан айю да

мыллыгын атханды. Тёнъереб ол ёзеннге тюшгенди, алайда тырс деб къарны джарылыб ёлгенди.

Тюлкю да къаяны тюбюне кенделен ыран джолчукъ бла айланыб барыб, айюню юсюне туруб къалгъанды.

Соруула бла иш.

1. Тюлкюню хыйлачылыгы неден белгилиди?
2. Таурухну маъанасы неди?

Таурухну окъуб, хапарын айтыгъыз.

Таурухну маъанасына кере кесеклеге бёлююз.

Эл берген джомакъла.

1. Бир атым барды да анъа минмеген киши джокъду.
2. Гитче уру этден толу.
3. Къуйругъу узун къара тауукъ.
4. Терек башында кызыл чыпчыкъ.
5. Юч къарнашны бир бёркю.
6. Чалман толу акъ къозу.
7. Джер тюбюнде кызыл кюбюрчюк.

Джууабла: Кёпюр, оймакъ, арауун, шибижи, тепси, тишле, чюгюндюр.

Джангы джомакъла.

Сюйюнчланы А.

Джомагъыбыз — бир къабчыкъ,
Башын сизге бошлайыкъ:
Эл бериуню орнуна
Сёз беригиз, башлайыкъ.

Биреулен:

Мен айтыучу болайым,
Сен да аны билиучю.
Сен билмесенъ, халкъ айтыр,
Сабыр болсун кюлюучю.

Бири соруб, бири джууаб этеди:

Джашагъаны юйдеди,
Аякълары кюлдеди,
Табадагъын санайды,
Табхадагъын марайды.
— Кишдик!
— Огъай, джалкъау!

Кюнню ашхы заманын
Ол бошуна ашырад,
Хаман чайнаб бир сёзню,
Эрикмейин къычырад.
— Гугукгамы айтаса?
— Огъай, джаншакъ!

Субай санлы, акъ къанлы,
Джашил чепген киеди.

Харакети кёбдю деб,
Келген джери сюеди.
— Келин!
— Огъай, нартюх!

Башы къалын табакъды,
Къашы сары чапыракъды,
Юсю бир да омакъды,
Аякълары топуракъды.
— Гинджи!
Огъай, чёблеу!

Кютсенъ — къуанч болады,
Кийсенъ — къумач болады,
Къараб бакъсанъ — май этед,
Терк огъуна бай этед.
— Малчылыкъ!
— Тюз айтаса, машалла!

Бир арбазда беш киши,
Беш кишини — бир иши,
Уллусуна гитче — асыу,
Бир-бири бла джарашыу.
— Бир аязда беш бармакъ!
— Огъай, орус, къарачай,
Черкес, абаза, ногъай!

Сабыр тюбю сары алтын
Деб, айтабыз аны атын,
Халкъла суйген терекди,
Дуниягъа бек керекди.

— Рахатлыкъ!
— Тюз айтаса, кёб джаша!

НАРТ СЁЗЛЕ.

Иш битмейин кюч битмез.
Ишлеген ач къалмаз.
Ат — белден, джигит — кёлден.

Аўругъанны саў билмез, ач къарынны токъ
билмез.

Джанъыны табдым деб, эскини ташлама.
Аман туўарны сокъмагъы башха болур.
Гитче бармакъ да асыўду.
Сютден аўузу кюйген суўну да юрюб уртлар.
Къой сылтаўсуз ёлмез.
Нёгер болсанъ — тенъ бол, тенъ болмасанъ—
кенъ бол.

Чыбыкълыкъда бюгюлмеген, къазыкълыкъда
бюгюлмез.

Чакъырылмагъан къонакъ орунлу болмаз.
Къуру гыбыт бек тыкъырдар.
Эл кючю — тенъизди.

Ч А М Л А .

1. Бир джаш бир исси кюн докторгъа барыб: «Нем аўругъанын кесим да билмейме — бютеу санларым къыйылгъандыла»,— дегенди.

Доктор джашны саўлугъун тинтиб кёргенден сора: «Сени аўрууунъ къуруй баргъан аўрууланы бириди, аны аты—эринчекликди!» — дегенди.

2. Бир къой ёлюрге тебрегенин кёрюб, харам этмейик деб, экеулен кесерге чапхандыла. Аланы бири алгъа джетиб, къойну бойнун тартханды. Экинчиси анъа:

— Алан, «бисмилла» дединъми? — деб соргъанды.

— Огъай!

— Нек?

— Да «бисмилла» джанынмы къалдырлыкъ эди? — деб, джууаб бергенди.

Пил бла Маске.

(Б а с н я).

И. Крылов.

Бир джолда уллу Пилни
Айландыргъандыла орамлада
Сейирсиндирирге элни —
Кёргюзюрге адамлагъа.

Орамда бара тургъанлай,
Бир джанындан Маске чыкгъанды,
Пилни къараб кѳргенлей,
Кесин анъа атханды:
Къансыгъанд, чабханд, юргенд,
Джагъалашыргъа тебрегенд.

«Айыб аласа, тохдарменъ, хоншум,—
Джараймыд санъа Пилге эриширге?
Не иш бард хырылдаб кюреширге?
Кѳремисе, къулагъына алмайды,
Сени ючюн ол джолундан къалмайды?»—
Дегенинде хоншу Шавка,

Маске айтды джууабха:
«Ол тюлмюдю таукеллик салгъан манъа:
Не урушмай, не туюшмей бошуна—
Джигит, тулпар ататырма атыма!
Айтырла мени кѳрген бары итле:
«Пилге юрген, къалай джигитди бу Маске!»

Соруула бла иш.

1. Маске атын джигитге къалай айтдырыргъа излегенди?
2. Қзылыкълары бла ол Маскеге къаллай адамла ушайдыла?

Басняны кесеклеге юлешиб (автор, Шавка, Маске) окъу-
гъуз.

Басняны азбар этигиз.

Бёрю бла Кишдик.

(Б а с н я).

Кърымшаухалланы И.

Аманлыкъны къоймагъан,
Ашаб ашдан тоймагъан,
Чегетледе, тапхырда,
Кёлекгеде, салкъында

Къуйрукъ учун къайырыб,
Бёрю деген джашаед,
Мал эслесе джайылыб,
Тута эд да ашаед.

Урлагъандан талмаед,
Улакъ-тумакъ айырмай,
Бир кечени къалмаед
Сыртха, къолгъа джайылмай.

Итле алыб, тууайлаб,
Мараучула чабдыла,
Мыллыклагъа сойланыб,
Уручуну табдыла.

Къуйругъундан, къойнундан,
Къулагъындан, бойнундан
Джабышдыла, къабдыла,
Ерге-эниште тартдыла,

Хахай этиб сермешиб,
Джагъалашыб, ёрлешиб
Арты, аллы джулкъунду,
Кючден-бутдан къутулду.

Къаты туруб талагъы,
Хыр-хыр этиб тамагъы,
Ауузу, тили ачылыб,
Силегейлери чачылыб,

Эрни-бурну къан болуб,
Тёрт санына тер уруб,
Бёрю келди тийреге—
Бугъунургъа юлеге.

Арбазлагъа кирирге
Адамладан къоркъаед,
Тынчырагъын билирге—
Ёрге-энишге джортаед.

Юй артында ойланыб,
Кёкге къараб эснеди,
Кюнтурушда сойланыб,
Бир Кишдикни эследи.

Кёзлеринден тёнъереб
Джыламукъла ташлады,
Къуйругъундан чегелеб
Былай айтыб башлады:

— Кишдик, джаным, акъыллы!
Меннѣ шокла атылды,
Мени сюрюб джетелле—
Саудан тулукъ этелле.

Арбазлада, юйледе,
Сен джашагъан тийреде—
Намысына уяллыкъ—
Кимди къонакъ къояллыкъ?

Кишдик турду кѣрюрге.
Джол кѣргюздю бѣрюге:
— Салам айт да кир юйге—
Кийик улу Алийге.

— Алийгеми?
Арбазында парийге
Тууайлатыб тутдурур,
Хатерими кѣрмейин,

Мени саулай джутдурур:
Кѣб болмайын джууукъда,
Джауум кече сууукъда,
Бау нчине кирмейин,

Арбазында джатханем,
Къарангыда билмейин,
Таначыгъын къабханем!
— Шахым улу Чомакъгъа—

Барсанъ алыр къонакъгъа.
— Ортабызда тил джюрюб,
Хатам джокъду мен билиб,
Ол айтыудан джети мал —

Аны меннѣ дерти бар.
— Бусагъатдан мычымай
Башынъ къалды айыбха,
Сен салыб бар джунчумай—

Батчаланы Найыбха.
— Найыб мени джаулайды.
Бир текечик даулайды.

— Джорт алейсе алайгъа —
Лайпанланы Шамайгъа.
— Шамайгъамы?
— Шамайгъа.

— Тас болгъанды бек эртде
Бир бугъасы джеркледе,
Ким этгенин билмейди,
Аны ючюн мени суймейди!..

— Аманлыкъгъа юрениб,
Къарнынъ джерге суйрелиб,
Сагъыш этсем, къорарыкъ,
Хаталадан тебесе,

Сени юйюне къоярыкъ—
Киши джокъду, кѳресе.
Кесинъ сюрген сабанлыкъ —
Сеннге азыкъ-аш болду,

Кесинъ этген аманлыкъ—
Таякъ болду, таш болду!..
Кишдик сѳзюн бошаргъа
Итле бла учула

Хырылдашыб джетдиле,
Ура кириб бѳрюню
Саудан тулукъ этдиле.

Соруула бла иш.

1. Басняны магъанасы неди?
2. Аманлыкъчы неге джолугъады?
Басняны азбар этигиз.
Бек джаратхан сѳзлеригизни джазыгъыз.
Биригиз автор, биригиз бѳрю, биригиз кишдик болгъанча
этиб, басняны окъугъуз.

Нарт сѳзле. Уруну арты — къуру.
Суу челекни тюбю сууда къалыр.

ЮЙДЕГИ, САБИЙЛЕ.

Анам.

Хубийланы Н.

Улуй эди хыны боран шаушалмай,
Орамланы кюртю бла бегите,
Олтураенъ кече сайын джукъламай,
Белляу айта, бешигими тебрете.

Джазыу мени кѣб джерлеге элтеди,
Сенден эмда тауларымдан айырыб,
Эки кѣзюнъ джолгъа чыракъ кетеди,
Олтураса кюнтурушда къайгъырыб.

Заман кетиб хаман алгъа барады,
Къартлыкъ энди джууукълашханды сеннге,
Джюрегингде хар джыл ызын къояды,
Сагъышланыб тураса, джаным, меннге.

Отджагъада бюгюн мен олтурама,
Джити къараб огъурлу кѣзлеринге.
Къарт болгъанса, анам, мен къайгъырама,
Тынъылайма кѣб акъыл сѣзлеринге.

Алма терек джаз чегетде чакъгъанча,
Агъарады чачынъ сени замансыз,
Болур мени, хар баланы болгъанча,
Аны юсюнде кѣб терслигим, ажимсыз.

Джюрегими теренинде джашайса,
Ачыкъ кѣллю, тюз иннетли, анам, сен.
Тауларымда джазгъы кюннѣе ушайса,
Сени юсюнден джазарыкъма джырла мен.

Соруула бла иш.

1. Джаш анасына къалай бюсюреу этеди?
2. Сиз атагъызны-анагъызны къалай сыйлайсыз?

Ананы къыйынын кѣргюзген куплетлени табыгъыз.
Юйде атагъызгъа-анагъызгъа, къарнашыгъызгъа-эгечи-
гизге, къартлагъа, сабийлеге болушханыгъыздан хапар ай-
тыгъыз.

Ёксюзлени анасы.

К. Хетагуров.

Боран таууш ачыды...
Бузлайды ёлген къаргъа...
Джар башында къалкъыйды
Къуу-шуу Нар эл къарала.

Ашхыды узун кече,
Кюнню къыйынлыгъындан...
Кимни юйюдю экен
Чырагъы джылтырагъан?

Элни тюз къыйырында
Атылыб къалгъан бауда,
Бюклениб такъырлыкъдан
Джашайд тул къатын анда.

Къыйынлыкъ кюйдюргенден
Джукъу кирмей кѣзюне,
Къол айырмайын кюлден
Ышырады, ёкюне.

Юй тьюбю сууугъунда —
Юслери да джаланнъач,
Беш ёксюз къарайд отха,
Къарынлары апба-ач,

Сууукъ кёзюуде ачлыкъ
Бёрюден да бошайды,—
Къарыусузну ўа артыкъ
Ачы ёлюм хорлайды.

«Джыламагъыз,— дей мыдах
Аналары алагъа,—
Этеме бир татлы хант,
Тойдуруб джукълатыргъа...»

Залыкълды тютюню
Юйню чарсха алгъанды...
Отда чоюнну юсуне
Джыламугъу тамгъанды:

«Юйсюз ёксюз джанланы
Мени кьолума атыб
Кетген бир ёлсюн энтда
Къулакъ юзюлюб, басыб.

Бешисин кьоюб кетди...
Не къалады меннъе алда?
Андан эсе иги эди
Кесиб джюрегими алса!

Аталары, джаным, сен
Акъыллы болдунъ менден —
Къабыргъа барыб кирдинъ,
Къачыб сен юйдегинъден.

Тамам суу — салам болуб
Барады суйген джашынъ.
Аллах, сен былай кьоюб
Турмай бизни анъа ашыр!»

Агъалла тамчы-тамчы
Джыламукъла чоюниъа...
Залыкъылдыны ачы
Тютюню ушаб тубаннъа.

Кюлге дженъиб башчыгъы
Эм гитчечик джукълайды—
Джылау сёнъдюрдю аны—
Дунияда эм ашхыны.

Кёб къалмагъанд сакъларгъа —
Бары бир—бир джатарла,—
Ачлыкъ бла талмакълыкъ
Къалайда да хорларла.

«Бишмеймиди, ання, бу
Биламугъунъ, хайда бер» —
«Боллукъду барынъа да,
Кёб къалмагъанды, бишер».

Тёгюледи тышына
Чоюнчукъ къайнай-къайнай,
Джукълалла от джагъада
Сабийле джылай-джылай...

Джел шошуракъ улуйду,
Къаты джукълайд къыйынлыкъ.
Кёз суу джукъудан кзурур,
Сора сёнъерикди ачлыкъ.

Бир-бир алыб мурджаргъа
Салады аналары,
Джатыб орталарына
Джылытады аланы.

Тыбырда кюл джылыуу
Тохдагынчы суумай,
Джылады аналары
Джюрегин сёнъдюрелмей.

«Къудору биширеме» —
Дей эди ол джашлагъа,
Кеси уа къайнатханды
Чоюнда ташла алагъа.

Кёб турмайын танъ атар...
Джел энди шаушалгъанды...
Къыйынлыкъ эм ышаныу
Барысын къалкытханды.

Соруула бла иш.

1. Патчахлыкъны заманында джарлы таулу тышырыуну эм аны сабийлерини джашаулары къалай болгъанды?
2. Ол сабийлерин ётюрюк айтыб нек булджута эди?
3. Джарлы таулу ана джашаудан замансыз нек тойгъан эди?
Назмуну планын салыгъыз, хапарын айтыгъыз.

Къаракёз.

М. Лермонтов.

— Сени алаMAT атынъ барды!— деди Азамат.— Мен юй та-
мада болуб, юч джюз байтал болгъан джылкы сюрююм бол-
са, аны джарымын сени атынъа берир эдим!

— Алайды, быллай ат бютеу Къабартыда табмазса,— деди,
бир кесек тынъылаб туруб Казбич.— Бир джолда мен абрекле

бла Терекни ары джанына орус джылкы сюрюүлени урлар-
гъа баргъан эдим. Джолубуз болмай, ары-бери чачылыб
къачдыкъ. Мени ызымдан төрт къазакъ сюрюб келе эди,
аллым а къалын чегет эди. Гяурланы кычырыкъларын эшит-
тенимде, мен ат джерге джатыб, аллах буюргъан болур деб,
ёмюрюмде биринчи кере къамчи уруб, атымы джанына тий-
дим. Ол бутакъланы арасы бла чегетге къанатлыча кирди, чы-
гъанакъча джити затла кийимлерими джырта эдиле, къургъакъ
агъач бутакъла бетиме тийе эдиле. Атым ёшюню бла кёкенле-
ни джырыб, дюкгючлени юсю бла чынъаб барды. Аны чегетни
къатында кысдаб, кесим чегетде букъсам иги эди, алай'а
кёзюм кыйыб атымдан айырылалмадым,— аны ючюн файгъам-
бар манъа болушду. Бир талай окъ башым бла джюүлдеб
озду; къазакъланы атладан тюшюб, ызымдан чабыб келген
тауушларын эшитдим... Аллымда джаргъа тюбедим; атым
аз мурукгу этиб чынъады. Арт аякълары джарны ичине ке-
тиб, ат салыныб къалгъанында, мен джюгенни атыб, джаргъа
джыгъылыб тюшдюм. Алай болгъаным атыма сеbeb болду—
ол чынъаб чыкъды. Къазакъла бу затны кёрдюле, алай а, ми-
йикден кетиб ёлдю деген болур эдиле, мени излерге киши
энишге тюшмеди, атымы тутаргъа чабышхан тауушларын
эшитдим. Мени джюрегим бек кыйналды. Джардан чыгъыб,
къалын кырдышны ичин бауурум бла бираз барыб къара-
гъанымда, чегет бошалыб, талагъа талай къазакъ атла бла
чыкъды, мени Къаракёзюм чартлаб аланы юслерине кел-
ди; къаууму да хахайлаб аны ызындан атылдыла: ала аны
ызындан кёб чабышдыла, биреулен'а эки кере да бойнуна ар-
къанны тюшюрюрге аз къалды; мен къалтыраб джерге къарай,
тилек тилеб тебретим. Бир кесек замандан башымы кёлтюрюб
къарагъанымда: мени Къаракёзюм къуйругъун къалач этиб,
джел ургъанча тюзю атылыб бара эди, гяурла уа арыгъан ат-
ланы юсюнде узакъ къалыб бир-бири ызындан созулуб бара
эдиле. Оллахий! къошмай—къоратмай айтама, тюб-тюзюм! Кече
арасына деричи мен джарны ичинде турдум. Билмей тургъан-
лай, бир заманда,— Азамат, кёлюнъе къалай келеди?— къа-
ранъыда джарны кыйыры бла пырхылдай, кишней, туякълары
бла джерни къаза, бир ат чабыб айлана эди; мен Къаракёзю
тауушун анъыладым; айлангъан ол эди, мени тенъим!.. Андан
бери биз бир-бирибизден айырылмагъанбыз.

Аны, эркелетиб ариу атла атай, чабыучу атыны сыйдам джалкъасын къакъгъаны эшитиле эди.

— Минъ байтал болгъан джылкъы сюрююм болса, — деди Азамат, — аны барын да сени Къаракёзюнъе берир эдим!

Соруула бла иш.

1. Казбич атны юсюнден не хапар айтды?
2. Азамат Казбични атына неллей бир зат бере эди? Казбични хапарындан сора ол атны багъасын нек келтюрдю?
3. Сиз джашагъан джерледе иги атла бармыдыла? Ала неге джарайдыла?

Хапарны толусу бла айтыгъыз, планын салыгъыз.

Джарлы джашчыкъ.

Аппаланы Х.

(«Къара кюбурден»).

Зыкгыл кёнчеги энишге тюше да аны тарта, бир къолу бла да бурунчугъун дженъине сюрте, Ибрахим дерсинден юйюне джортуб кирди. Къыйырлары къобузча бююлген, бир къанаты да сыннъан кир аптиегин букъу табхагъа сала, анасына:

— Атам къачан келликди? — деб сорду.

Анъа джууаб этерге анасыны заманы джокъ эди, кимни эсе да къой терилерин джалгъа алыб, ирагъач бла илей тура эди. Бир кесек замандан белин ёрге солутуб, бир къолу бла да билек агъачха таяна, Мёлехан джууаб этди:

— Таш айтхан, гугурук къычыргъан керти эсе, бююн-бюгече келеди деб турама. Бююн Шабайды къызы келиб таш салгъан эди да ол:

— Бусагъатдан атагъыз келмесе, мен ташха къарамам, — деб кетгенди.

— Анам, сен атамы атын айтмай нек джашыраса, сен «Темуркъа» дегенликге не боллукъду?

— Тели джаш! Сен нени билесе, мен эркишибизни атын айтсам, тишлерим ауруйдула. Тур, сен джаман, кесинъи къартгуна этиб гырылдай турма да, баш табхада аякъ тюбюнде къурмач барды, аны ал да аша:

Атанъ келгинчи кърмач, джърна бла кечинмесек, мюрзеу-чюгюбюз тауусулады, тирменнѐ элтириги къалмагъанды.

Къабарыкъны атын эшитгенлей, Ибрахим секириб турду, сора табхада кир агъач аякъчыкъда эрлей кърмачны алыб, къумда чартлагъан нартюхледен ауузун толтуруб, аммаджукга эте келиб, биягъынлай анасыны къатына чѐкдю.

Джашчыкъны къолунда нартюх бюртюклени эслеб, уллу сары гугурукгулары, дагъыда юч къозлагъан тауукълары да аны ызындан джашчыкъгъа ёшюн уруш эте, аякъгъа узалыргъа мурат этиб, Ибрахимни тѐгерегине басындыла. Сары гугурукгу, кесин ёхдем этиб, къалгъан тауукъладан эсе алгъа барыргъа кюреше эди, алай болгъанлыкъгъа Ибрахим аны таба къолу бла силкгенлей, ёхдемлиги унутулуб, артына къачыб, «сиз да барыгъыз алгъа» деб, тауукъланы бирем-бирем бурну бла уруб, къычырта эди. Дерсден ач болуб келген Ибрахим кърмачны кесини ауузуна къуйгъан болмаса, тауукълагъа берир акъылы джокъ эди.

Акъ чартлагъан нартюхлени агъач аякъдан Ибрахимни ауузуна дженъил-дженъил баргъанын кѐрюб, не болса да кѐрейик дегенча, дагъыда биягъы тауукъла джерде бюртюк излегенча этиб, джерге узала да бир-бирине къарай, биягъынлай Ибра-

химии агъач аягъына джууукъ келдиле, алай болгъаны ючюн аякъны ичинде къалгъан эки-юч бюртюк Ибрахимни ауузуна тышгенин эслеб, кёллери къалгъанча, бурунлары бла къолтукъ тюблерин къашый, бир джанына джанлаб кетдиле.

Бир кесек тургъанлай гугурукгу, Ибрахимге разы болмагъанын билдиргенча, эшик аллында нарат томраугъа миниб, юйге айланыб юч кере къычырды.

Шабайды къызыны айтханы эсине тышюб, Мёлехан, керти кёлю бла къууаныб, ишин да къоюб, «хайыр хапар айт» деб, джолгъа къараргъа эшикге чабды, алай болгъанлыкъгъа къолу бла кёзлерине не къадар кёлекге этиб къарады эсе да, Темуркъаны келиб кёрмеди. Гугурукгуну къычыргъанындан джюрегине себблик табыб, энгда бир кере бир къычырырмы эди деб, эшик артындан акъ улакъ къапчыкъчыкъдан ууучу бла бир нартюх алыб, гугурукгугъа теджейирек, тауукълагъа атды.

Мёлехан босагъада ёрге сюелиб сакълагъанлыкъгъа, нартюхден тойгъан гугурукгу, бир да къычырыр кёллю болмай, тауукъ бёлегин да ызындан тизиб, бюсюрёусюз багуш къазаргъа кетди.

Мёлехан, къууанч этгени да сорушуб, къараб юйде Ибрахимни кёрмегенинде, ол сагъатда джашчыкъ дерсин къоюб, ойнаргъа къачыб кетгенин эследи. Бу затха джюреги разы болмаса да, къалгъан замандача Ибрахимни излерге бармады, алай болса да ачыулу болгъанын таныта: «Тохда, атанъ бир келсин, мен сени къабынъа джыярма ансы, сен энди калак итча айланыб тебрегенсе»,— деб кеси аллына сёлеше, юйге ташайды. Джумушакъ джюреккли, джашын бек суйген Мёлехан башха заманда бу затланы айтырыкъ болмаз эди, бюгюн а таш да чыгъыб, тауукъ да къычырыб Темуркъаны келмегени Мёлеханнъа ачыу тийиб мыдах этген эди, ол себбден ачыу-ун кимден болса да алыргъа керек бола эди.

Темуркъа Къыямытха джыл джалгъа джарашыб кетгенли джыл бла эки ай бола эди. Ол кетгенли Мёлехан аны джаллындан бир челек айран бла бир къакъ къабыргъа болмаса джукъ кёрмегенди. Джыл бла эки айны джашы да, кеси да бай юйледен иш алыб, кимге джамчы этерге, урчукъ ийирирге, кимге да тери илерге кюрешиб — башларын алай тутхандыла. Ол заманны ичинде Мёлехан тапханчыгъын Ибрахимге къабдырыб, кеси кёб кечени ач джатханды; джашчыгъы ач болуб

кёзюне къараса, джюреги такъыр болуб, кёб заманны кёб кёз сууларын тёкгенди. Бу затланы сынаб эрини аллына къарагъаны бир да сейир тюлдю.

Соруула бла ишле.

1. Ибрахимни джашауу къалай болгъанды?
2. Мёлехан Темуркъаны аллына бек нек къарагъанды?

Хапарны толусу бла айтыгъыз.

Планын салыгъыз.

Гитче тулпарчыкъ.

В. Гюго.

(«Гаврош» повестден).

1832 джыл Парижни урунъанлары джашауларын маджал этер мурат бла байлагъа къаршчы къазауат ачхандыла. Ол къазауатда Гаврош деген 12 джыл болгъан джашчыкъ алагъа болушханды.

— Кёб бармай баррикадада он патрон да къалмаз,— деди тамада.

Ол сёзю Гаврош эшитди. Ол шышалагъа деб этилген четенни алыб, баррикаданы тешиги бла чыгъыб, ёлгенлени патронташларын кесини четенине бошатыб тебреди.

— Сен не этесе?— деб анъа баррикададан кычырдыла.

Ол башын кёлтюрдю:

— Джамагъат, мен четенни толтурама.

— Картечни сен кёрмеймисе?

— Джанъурчукъ джауады. Хаталы тюлдю,— деди Гаврош.

— Бери къайыт!— деб тамада кычырды.

— Бусагъат,— деб Гаврош орамны чабыб тебреди. Орамны узуну джыйырмагъа джууукъ ёлук сойланыб тура эди. Джыйырма патронташ — быладан баррикадагъа шокот от запас алыргъа боллукъду. Гаврош патронланы джыйыб четенине атыб башлады.

Тютюн орамны юсюн тубан басханча басханды. Тубан акъыртын ёргерек чыгъыб, дагъыда джангъыдан орамны джабды. Кюндюзгю кюн, тубан басханы юсюн, орам къарангъыды. Ол кысха орамны эки джанындан уруш этгенле бир-бирлерин кючден айырадыла.

Къарангъы Гаврошха джарады.

Тютюн джерни джабханы бла чыркым санлы Гаврош солдатлагъа кърюнемей иги узагъыракъ барырчады. Ол биринчи кере джанына уллу къркзуу болмагъанлай, алты-джети патронташны бошатды.

Ол баууру бла сюркеле, тёрт аякълана, четенни тишлери бла кёлтюрюб, бир ёлюкден бир ёлюкге джыланча сюркеле, патронташланы бошата барады.

Ол алкъын баррикададан узакъ кетмеген эди, алай'а джаулагъа кёргюзюб кърорбыз деб къркзуб, аны чакъыра кычырыргъа базмадыла. Ол арыдан-ары бара, шок, тоб атылгъандан болгъан тубанны асыры джукъа джерине джетди.

Гаврош ёлген сержантны патронларын ала тургъанлай, ёлюкге келиб бир окъ тийди.

— Къара-къара, мени ёлюклерими ёлтюредиле!— деб Гаврош кычырды.

Экинчи окъ тюз аны къатында орам ташха тийди. Ючюнчю четенин къаблады.

Гаврош аллына къарагъанында, орамны мюйюшюнден анъа шок ата тургъанларын кёрдю.

Ол ёрге туруб сюелди. Джел аны чачын тарай эди. Аны ышангъа салыб тургъан гвардиячылагъа къарагъанлай, Гаврош кычырыб, жарыкъ джырлаб башлады. Андан сора ол аугъан четенни сюеб, тегюлген патронланы аны ичине джыйыб, дагъыда арлакъ барыб, патронташны ичин бошатыб тебреди. Тёрчюнчю окъ къулакъ джаны бла озгъанында да, Гаврош джырны бардыра эди.

Бешинчи окъгъа да ол джыр бла джууаб берди.

Алайда бир зат бар эди! Джашчыкъ таба шок атадыла, ол да атханланы кърюйдю. Хар атылгъангъа ол бир куплет джыр бла джууаб этеди. Аны ышангъа джыйыб атханлай турсала да, уралмайдыла. Анъа шок атхан заманларында гвардиячыла кюледиле. Ол а джата, ёрге тура, бугъа, джангъыдан чыгъа, къача, кълун джумдурукъ этиб джау таба тута, патронланы патронташладан алыб четенин толтура барады. Аны эте айлангъанына къркзуб баррикададан къарайдыла...

Соруула бла иш.

1. Гаврош баш бошлукъ ючюн къазауат этгенлеге къалай болушханды?

Гаврошну джигитлигини юсюнден хапар айтыгъыз.

Гимназияда.

Д. Ульянов.¹

Владимир Ильич гимназияда бек алаMAT окъугъанды: бир классдан бир классха бешлеге окъуб, биринчи саугъа бла кѣчюб туруб, 17 джылында гимназияны алтын медаль бла бошагъанды.

Юйге сочинение джазаргъа берилсе, ол гимназист джѣнъерлерини асламысча, берирге заман джетген кюнню аллында, кече танънъа дери олтуруб, джанъыз да ашыгыш, джазмай эди. Сочинениени нени юсюнден эм не замангъа джазаргъа керек болгъанын билгенлей, Владимир Ильич эрлай ишлеб тебреучен эди. Къагъытны тѣрт бюклеб, бир кесегинде план сала эди. Андан сора бир къагъытны алыб, узунуча бюклеб, сол джанын планына кѣре харифлени, санланы джазыб толтура эди.

Бара-бара кюнден кюннѣе къагъытыны онъ джаны тюрлю-тюрлю джазыуладан, тюзетиуледен, белгиледен, кѣргюзюуледен д. а. к. затладан тола эди. Андан сора сочинениени берир заман джетерге ол джанъы къагъытла алыб, китаблада этген белгилерине да къарай, сочинениени джаза эди. Эм артында хазыр болуб бошагъан сочинениесин ол мерекеб бла тетраджа кѣчюре эди.

Аны тышында, гимназияда окъугъан заманында Владимир Ильич черновиклени мерекеб бла джазмай, хаманда карандаш бла джаза эди. Ол карандашны бек инъичге къыйгъаны себеб-

¹ Дмитрий Ильич Ульянов — В. И. Ленинни кичи къарнашыды.

ден, харифле халыча инъичге бола эдиле. Карандаш дупбукъ болса неда сынса, ол джанъыдан къадалыб бек алапат кыйгъынчы кюреше эди. Мен, 12—13 джыл болгъан джашчыкъ, Владимир Ильични сочинение джазгъанына къараргъа бек сюе эдим; ол болмагъан сагъатда кириб, аны черновик къагъытына къарасам, бир джаны дженъил толуб баргъанына бек сейирсине эдим.

Владимир Ильични литературадан окъутуучу эм аны сочинениелерине алгъа багъа бериучю гимназияны директору эди. Ол Владимир Ильични сочинениелерине бек къууана эди эм къуру беш салыб кыймай, асламысына къошагъы бла беш сала эди. Ол Владимир Ильични сочинениелеринде артыкъсыз да аны мизамын, аз джазылыб, терен магъаналы, ачыкъ эм тынч джазгъанын джаратханын бизни анабызгъа бир талай кере да айтхан эди. Владимир Ильични гимназияда джазгъан бир къауум сочинениелери анадма асыралыб тургъан эдиле, алай а хаман бир шахардан бир шахаргъа кёб кёче, жандармала тинтиуюл эте, ала артда тас болуб къалгъандыла.

Владимир Ильич ученик заманында огъуна сочинениелеринде иги джорукъну тутханды: магъанасы терен, сёзю аз.

Соруула.

1. Владимир Ильич эринмей кючлю окъуб кюрешгенин не зат кёрюзеди?
2. Владимир Ильич сочинениелени къалай джазгъанды?
3. Сиз сочинениелени къалай джазасыз?

Горький китабланы къалай окъугъанды.

М. Горькийден.

Къайгъылы да болама, эсиме тюше, кюллюгом да келеди— китабны окъургъа бек сюегеним ючюн, неллей бир аур азаб чекгенме, кёлом сыннанды эм къайгъыны кёргенме.

Хоншубуз тигиучюден алгъан китабларым менне бек багъалы кёрюндюле да, мени тутхан къарт къатын аланы печде кюйдюрюб къояр деб къоркъдум. Ол китабланы эсиме тю-

шюрмезге кюрешиб, мен эртден сайын чай бла ашаргъа ётмек алыўчу гитче тюкенчикден тюрлю-тюрлю бетлери болгъан китабчыкъла алыб башладым.

Мен ол китабчыкъланы окъугъаным ючюн, хар бирине бир капек бере эдим. Аланы не отун джарыўчу сарайда, неда табсыз суўукъ чардакъда окъуй эдим.

Бир-бирде, китабны бек джаратсам, неда дженъил окъургъа керек болса, кече туруб джаў чыракъны джандыра эдим. Кече сайын чыракъ гитчерек болуб чыкъгъанын эслеб, къарт къатын чыракъны ёлчелеб, ёлчесин джашырыб тебреди. Эртденбла чыракъны бир-эки элиси джетмесе, неда мен ёлчени табыб, чыракъны кюйгени чакълы бирни сындырмасам, аш юйде ачы кычырыкъ чыгъа эди.

Андан кёлум къала эди, алай а окъургъа бекден — бек суйюб бара эдим.

Мен джашыртын окъууну кьоймадым, къарт къатын а бир талай кере да мени китабларымы кюйдюрдю. Ала ючюн

мени тюкенчиге кѣб ачха — 47 капек борчум болду. Ол менден ачха даулаб, дженъил-дженъил сора эди:

— Борчунъу келтирдинъми?

— Огъай.

— Алай дегенинъ? Сени сюдге берейимми, не? Сени колониягъа иейимми?

Мени ачха алырча джерим джокъ эди да — джалымы къарт атама бере эдиле — къалай этейим?

Юч кюнню адаргыгъа къалыб айландым. Аны эслеб юй иеси:

— Пешков, нек мыдахланъанса, ауругъаннынъмы барды?— деб сорду.

Хар къайгъымы мен анъа ачыкъ айтдым; ол къашын-башын туюдю.

— Ма, кѣремисе китабланы не этгенлерин. Къалай-алай болса да аладан къайгъы чыкъмай къалмайды.

Сом джарым бериб, къаты айтды:

— Эшитмедим деме, юй бийчеме, анама да джукъ айтма— дауур этерикдиле. Джанъы джылдан джаздырыб газетле алкъьма — ма ол замаңда бир да аямай окъу.

Инъир сайын газетни тышымдан окъуй эдим.

Газетледен, эсги журналладан да мен башха шахарланы, халкъланы джашауларыны юсюнден биле эдим, ол себебден мен инъир бла болмай, кече окъуб тебретим. Меннѣе чыракъ бермей эдиле, чыракъ алыргъа уа ачхам джокъ эди, ол себебден чыракъдан акъгъан джауну банкагъа джыйыб, анъа патеген къуюб, халыдан ѳзек этиб, кече сайын печни башында мутхуз джарытхан чыракъ джандыра эдим.

Соруула.

1. Горький окъургъа китабланы кимден ала эди?
2. Аланы къалайда эм къачан окъуй эди?
3. Горький китабла ючюн не сѳзге къалгъанды?
4. Аны башын палахдан ким алгъанды эм къалай?
5. Китабладан сора уа Горький не зат окъуй эди?
6. Ол китабланы къайда окъуй эди?

Джалда юрениу.

Ремесленое училищени мастерскоюнда.

Иш. Суратлагъа къараб, аланы теньлешдириб хапар къурагъыз.

Тууарчычыкъ Ваня.

В. Катаев.

Чегетде Ваня Совет Аскерни кавалерист формасы бла бир джашчыкъгъа джолукъду.

Джашчыкъ Ванядан тамадаракъ эди. Анъа бир онтёрт джыл

болгъан эди. Къарамы бла ўа андан да джашыракъ. Қъаллай эди ол джашчыкъ!

Быллай ариў джасаннъан джашчыкъны Ваня ёмюрюнде да кёрмегенди. Аны юсюнде гвардия кавалерияны толу поход формасы бар эди. Юбкача табанларына джете узун шинели, къара къозучукъну элтиринден этилген къызыл тѣпбели тѣгерек бухар бѣркю, погонларыны юсюнде гитче ёзеннъичиклери, хар ёзеннъини юсюнде экишер къылычы, шпорлары эм сыртына атылыб джарыкъ къызыл башлыгъы.

Быллай джашчыкъгъа сѣлешген огъай эсенъ, къатына барыргъа базарча тюл эди. Ваня сансыз кибики этиб, джасаннъан джашчыкъны къатына джуўукълашыб, эки къолун да сыртына салыб, джалан аякъларын да джайыб, аны юсюне-башына къараб тебреди.

Алай болгъанлыкъгъа аскерчи джашчыкъ къымылдамады. Ванягъа бир тукъум эс бѣлмей, ол кесини аскер иши бла кюреше эди.

Ваня сѣлешмеди. Джашчыкъ да сѣлешмеди. Алай бла иги кесек турдула. Андан сора аскерчи джашчыкъ тѣзелмеди. Ол къашын-башын туююб:

- Нек сирелесе?— деди.
- Сирелирге суююб,— деди Ваня.
- Келген джеринъе кет.
- Кесинъ кет. Чегет сеники тюлдю.
- Меникиди.
- Қъалай?
- Алай. Былайда бизни подразделениебиз турады.
- Не подразделение?
- Ол сени ишинъ тюлдю. Бизни атларыбызны кѣремесе?

Джашчыкъ кекелли башын артына силкди, сора Ваня терекле ичинде атла тагъылгъан джерни, атланы, атчыланы къара джамчылары бла къызыл башлыкъларын кѣрдю.

- Сен кимсе?— деб сорду Ваня.

Джашчыкъ хылымылы кибикиле этиб къылычны къынына сукъду. Джашчыкъ кюлюмсюреб:

- Айыргъан знаклары билмеймесе?— деди.

Ваня джукъ анъыламагъанлыкъына да ачыўланыб:

- Билеме!— деди.

Акъ канвачыкъ тигилген погонун кѣргюзе, джашчыкъ:

— Таны: гвардия атлы аскерни ефрейторума, анъыладынь-мы?— деди.

— Ы-хы. Ефрейтор!— деди Ваня, ачыу этерча ышара,— сенича ефрейторланы кѣргенбиз.

Джашчыкъ джанына тийгенин билдире, акъ кекелин силкди.

— Суюгенинъи эт, ефрейторма,— деди ол.

Айтханын азсыныб, шинелин ачды. Ваня аны кѣлегинде кѣк чилле лентачыкъгъа тагылыб уллу кюмюш медальны эследи.

— Кѣрдюнъмю?

Ваня сорушду, алай а кесини муратын билдирмеди. Зарланъндан джылары келе, кыйыгъына ышара айтды:

— Бир аламат болур!

— Аламат болса-болмаса да медаль къазауатда иги кюрешгеним ючюн берилгенди. Мен сенъе джетдиргинчи былайдан къора!— деди джашчыкъ.

— Асыры омакъланма,— кесинъе джетерге да болур.

— Кимден?— деб омакъ джашчыкъ кѣзлерин джума сорду.

— Менден.

— Сенден? Алкъын сабийсе!

— Сенден сабий тюлме.

— Сенъе ненча джыл болгъанды?

— Ол сени ишинъ тюлдю. Сенъе уа?

— Онтѣрт,— деди джашчыкъ, азчыкъ алдаяракъ.

— Хи-и,— деб Ваня сызгъырды.

— Неге «хи-и»?

— Да сен къаллай солдатса?

— Солдатча солдатма, Гвардия атлы аскерни солдатыма.

— Алай болмай а! Болмайды.

— Не зат болмайды?

— Асыры джашса.

— Сенден тамадаракъма.

— Огъай, сеничаланы алмайдыла.

— Мени уа алгъандыла.

— Саут да бердилеми?

— Езге уа! Бютеу керекли затны барын да. Мени къылышчыгъымы кѣрдюнъмю? Аламат къылычды, къарнаш. Златоуста этилгенди. Аны билирге сую эсенъ, чыбыкъны бюкѣнча бюксенъ да ол сынмаз. Да ол неди? Мени джамчим да барды.

Аламат джамчычыкъ. Бек ариу. Алай а мен аны урушда кийеме. Бусагъатда уа ызымдан обозда келеди.

Ваня мыдах айтды:

— Мени уа алмадыла. Алгъы бурун алдыла да, андан сора болмайды,— деб къойдула. Мен артиллерист разведчиклени бир кере палаткаларында джукълагъан эдим.

— Алай эсе, алагъа кесинъи кёргюзелмегенсе да, ала аны ючюн кеслерине уланнъа алыргъа излемегендиле, — деди бюсюрмей, джасаннъан джашчыкъ.

— Къалай уланнъа? Къаллайгъа?

— Белгилиди, къаллайгъа. Полкгъа уланнъа. Алайсыз а алыргъа болмайды.

— Сен уланмыса?

— Уланма. Мен, къарнаш, бизни къазакълагъа улан болгъанлы экинчи джылым барады. Ала мени Смоленскни къатында огъуна кеслерине алгъан эдиле. Къарнаш, мени таза ёксюз болгъаным себебли, майор Вознесенский кесини тукъумуна джаздыргъанды. Ол себебден меннъе гвардияны ефрейтору Вознесенский дейдиле, кесим да майор Вознесенскийде связной болуб къуллукъ этеме. Бир джолда, къарнаш, ол мени биргесине рейдге алгъан эди. Анда, немецлени ичинде, бизни къазакъла кече уллу тауш-туйюш ачхандыла. Немец штаб тургъан бир элге киргеникде, немецле къуру ич кёнчеклери бла орамгъа къачыб чыкъдыла! Алайда бир кюлкю бар эди! Биз алайда джюз бла джарымдан артыкъ немецни туурадыкъ. Къобусданы туурагъанча туурадыкъ.

Джашчыкъ къылычны къынындан чыгъарыб, немецлени къалай кесгенлерин Ванягъа кёргюздю.

Ваня анъа сукъланыб:

— Сен да кесеми эдинъ?— деб сорду.

Джашчыкъ «ёзге уа» дерге тебреди, алай болса да гвардия бетлик аны тыйды.

— Огъай,— деди ол уяла,— тюзюн айтсам мен кесмеген эдим. Ол заманда мени къылычыым да джокъ эди. Мен тачанкада станковой пулемёт бла бара эдим...

Къайдан эсе да чыкгъан, ким болгъанын да билмеген бир джашчыкъ бла тенъча джаншай турургъа джарамайды деб, эсине келиб, ефрейтор Вознесенский ол сагъат:

— Ол себебден, келген джеринъе бар. Сау къал, къарнаш,— деб кетди.

Ваня мыдах:

— Ашхы джолгъа,— деб акъыртын айланыб джанлады.

«Кесими кѣргюзген болмам» деб джюреги къайгъылы болуб сагъышланды. (Артда Ваня кюреше кетиб, кесин полкга уланнъа алдырады.

Соруула бла иш.

1. Ваня чегетде кимге тюбегенди?

2. Джасаннъан джашчыкъны юсюнде-башында неси бар эди?

3. Джангъы тюбегенлеринде джашчыкъла кеслерин къалай тута эдиле?

4. Аскерчи джашчыкъ Ванягъа не хапар айтды?

5. Ваня къайры барыргъа излей эди?

Биринъ Ваня, биринъ аскерчи джашчыкъ болуб бу хапарны окъугъуз.

Джангъы юйдегиде.

Л. Воронкова.

Колхозчу къатын Шалихина Дарья ѳксюз кызычыкъны ѳсдюрге алгъан эди; кызычыкъны атасы фронтдады, анасын а фашистле ѳлтюргендиле.

Кызычыкъны аты Валентинкады. Дарьяны кесини да юч сабийи барды: Груша, Таиска, Романок.

Валентинка Дарьяны юйюнде кышны джашады, кесини джангъы джууукъларына джарашды.

I.

Бир джолда кече арасында Валентинка нечик эсе да бир узакъдан келген тунакы тауушдан уянды. Ол къулакъ салды. «Амману уятырмы эдим? Ким биледи, фронт бери келе болурму? Ким биледи, джоллада немец машинала дауур этиб келе, эл а джукълаб, джукъ да эшитмей тура болурму?» деб кызычыкъны эсине къайгъы келди.

Кече къаб-къарангъы болгъаны терезеден кѣрюндю. Джауум терезе мияланы туюб, шууулдайды.

Ол тунакы тауушну кызычыкъ эртденликде уянгъанында да эшитди.

Таиска бетин джууду. Ол, кюле-кюле Валентинкагъа суу чачды.

Джюр! Суугъа къараргъа барайыкъ,— ахыйул келеди! Къалай шуулдайды эшитемисе?

— Ол шуулдагъан суумуду? А, сора, суу шуулдайды! Ол кече да шуулдай эди. Мен а башха затха ушатхан эдим.

— Не затха ушатхан эдинъ?

— Алай, бош затха.

Нечаевчи сабийле бары да суу джагъагъа тегюлгендиле. Гитчечикле кюнчук джылытхан къабхакъдан къарайдыла. Абаданыракъ, батырыракъ джашчыкъла уа тюз сууну джагъасына тюшгендиле. Ууалгъан бузла, сууда бир-бирине тийе, джагъа-лагъа тиреле, андан да ычхына, къайры эсе да узая барадыла. Суу уллудан — уллу бола, келтюрюле, джагъасындан ерге чыгъыб башлагъанды.

Джашчыкъла джагъада сюелиб турадыла. Романок да аланы биргелеринеди. Ала, джагъаны тюз къыйырында тохдаб, сууну ортасына чыбыкъла атыб, аланы сууну бурулгъан джерлеринде тегерек айлангъанларына къарайдыла.

Билмей тургъанлай джашчыкъла кычырыкъ этдиле. Джагъаны ала сюелиб тургъан кесеги джагъадан айырылыб, шош кетиб тебреди. Ол а джагъагъа илиниб тургъан буз эди. Сабийле бир-бири ызындан джагъагъа секиришдиле. Джангъыз Романок, абызыраб, не этерин да билмей, сюелиб къалды. Ол тургъан буз бла джагъаны ортасы кенъден кенъ бола барады.

— Секир!— деб кычырдыла джашчыкъла.— Терк секир!

— Секир!— деб хахай этди Таиска. Валентинка кетиб баргъан бузну юсюнде абызырагъан гитче Романокну керюб несин да унутду. Ол суугъа секирди да, бузну юсюнден Романокну сермеб алыб, аны биргесине джагъагъа чыкъды.

Алай кесек заманчыкъгъа болгъан эди. Валентинканы къоркъаргъа заманы да къалмагъан эди. Ол сууну арасына чыгъыб, бош кетиб баргъан бузну керген эди,— ол болмаса эди, Романок бусагъатда ол бузну юсюнде барлыкъ эди. Валентинка ол сагъатда секириб, артха чыкъгъан бокълангъан суугъа къарады да, асыры къоркъгъандан, джыламукълары тамагъына келдиле.

Таиска чартлаб джетди, Романокну талай кере къол джетдириб сууну къатындан кери къысдады.

Сора Валентинканы къатына барды:

— Энди юйге къалай барлыкъса? Джибимеген джеринъ къалмагъанды. Валенкаларынъ да толгъан болурла. Тешчи бери!

Къызчыкъла Валентинкагъа валенкаларын тешерге болушдула, аланы сууларын тѣкдюле. Валентинка къалтырай эди.

— Кел, Славина аммагъа барайыкъ!— деди Варя.— Ол огъурлу аммады, къыш биз бузну суу алыучу тешигине кетгеникде, бизни кийимлерибизни ол къурутхан эди.

— Тюз айтаса!— деди Таиска да.— Келигиз!

Славина амма кесини гитче юйчюгюнде кеси джанъыз джашай эди. Аны джууугъу, ахлусу да джокъ эди. Алай хоншулары бир джукъ керекли болуб, не сабийчикле кеслерини джарсуулары бла анъа кирселе, ол къолундан келген зат бла кимге да болушургъа хазыр эди.

Амма Валентинкагъа валенкалары бла джибиген кийимлерин тешерге буюрду, анъа кесини габрайын берди да, печде от тамызды, сабийлеге бек джарыкъ болду.

Къызчыкъла суу джагъада болгъан затны унуталмай эдиле. Бизни Валентинка батырды,— деди Таиска.— Мен энтда эсими джыялмай турама.

Аленка къалтырай айтды:

— Тюзю суугъа секириб кетмеклик! Ух!.. Алайы терен болса уа, къалай болур эди?

— Бек къоркъуулу эди,— деди Варя.

— Да къоркъуулу болгъанлыкъгъа да не амал? — деб джууаб этди Валентинка.— Романок сизники болса уа, не этеренъ? Сен да секирир эдинъ. Къоркъуулу болгъанлыкъгъа уа! Айхай...

Алайда Валентинка джылады да къойду. Аны энтда кѣзюне кѣрюндю: къобхан суу бузну алыб баргъаны, Романокну ол бузну юсюнде сюелгенлей, къоркъгъан кѣк кѣзлери бла джагъадагъылагъа къарагъаны. Бузну уа суу тѣгерек айландырады, джутуб къояргъа хазырланады... Ол алай болуб къалса — не этерик эдим да?

— Къой, алай болмады, алай болмады! Нек джылайса!— деди Таиска. Ала билмей тургъанлай, кеси да джылаб башлады.

II.

Фронт узайгъандан узая-бара эди. Кесини туугъан джеринден къызыл Аскер тушманланы аур урушлада къысдай бара эди. Алгынча, колхозчула почтальонну хар кюнде да сакълай эдиле, аскерден письмо болурму?— дей эдиле.

Аналары кьайгыыла, саггышла этеди. Фронтдан письмо джокъду, келмейди...

Юйню ичинде мыдахлыкъ, кьуу — шуулукъ кесин эслетмей орналгъанды. Ол мыдахлыкъны юсюнден киши да сёз айтмайды, алай а аны юйдегиле бары да сезедиле, бары да биледиле. Джанъыз Романок алай туйюлдо. Ол дуняда хар не да бек ашхыды, дуняда осал зат чыртда болмайды,— деб турады.

Сора бир джолда акга кюн орталыкъ ашаргъа келди. Аны халы бирси кюнледен эсе башхады. Ол джарыкъды, башха заманладача болмай сёлеширге ачылыбды.

— Ну, кьалайдыла ишле, шохларым? Кьалайдыла ишле, ана?— Ашаргъа не затынь барды? Татлымыды? Ашхымыды?

Столгъа олтура, бир джыр кибикни да мурулдайды.

Амма анъа ышара кьарады:

— Акга, бюгюн санъа не болгъанды? Облигациянъмы кьабханды?

Акга джууаб этди:

— Облигация дегенинъ? Аны не аламатлыгъы барды? Облигациям кьабханны кьой, андан да уллуракъ кьууанчым барды!

— Андан уллу болуб а неди? Медальмы алгъанса?

— Медаль да туйюлдо, аллай бир зат алгъанма!

Сора тёзелмеди да хурджунундан кёксюл конвертни чыгъарды.

— Ма алгъаным!

— Письмому?— деб кьычырды амма.

— Письмому?!— деб кьычырдыла сабийле.

Амма печден чоюнну алыргъа келе эди да, аны унутуб, сюелиб кьалды.

— Акга, неге соза тураса! Теркирек окъучу!

Акга, письмому конвертден сакъ чыгъарыб, кёзлюклерин салды, кёзлерин кьагъытха ийди. Сабийчикле тегерегине басындыла. Джанъыз Валентинка келмеди, олтургъан джеринде сюелгенлей кьалды.

Акга фронтдан келген письмому окъуй эди. Анда саулугъун, саламатлыгъын, тушманны аур тобла бла ургъанларын, фашистле уа, эшекле кибик, юйлени тублерине, подвалагъа синъненлерин, аланы андан чыгъаргъан тынч болмагъанын джаза эди.

Аталары кесини бир уллу сермешде болгъанындан, ол сермешни ахырында тушманны бир къауум элден къысдагъанларындан хапар джаза эди.

Андан сора уа аталары юйде хар не болумдан, сабийлени саурукъларындан, Грушаны къалай окъугъанындан сора эди... Груша башын кѣлтюрюб Таиса бла Романокга ёхдем къарады. Кѣрчю! Атасы аны юсюнден энчи сорады!

«...Таиска уа къалайды? Сыркыулукъ кѣб этемиди?»

Таиска къууаннъандан ёрге секирди. Атасы аны юсюнден да энчи сорады.

«...Бизни Романок, ёсюб келген боецибиз, къалайды? Бираз ёсемиди, огъесе алгъынча стол артындан алкъын башы кѣрюн-меймиди?»

— Мени юсюмден да! — деб къычырды Романок. — Мени юсюмден да джазады!

Аналары уа акгадан кѣзюн алмай къарайды, ол письмодан кѣзюн алмай къарайды, ол письмодан бир бек керекли, бек магъаналы затны сакълагъанча кѣрюне эди...

«Мени багъалы, юй бийчем, Даша, — деб окъуй эди акга — ёксюз Валентинканы юйге алгъанма деб джаза эдинъ...»

Кѣрдюгюзмю! — Бары да Валентинкагъа къарадыла. Валентинка сагъайды, ананы уа ууртлары къызардыла.

«Даша, сен акъыллы эм ашхы адам болгъанынъы санъа айтыргъа керекме, — деб окъуй эди акга. — Ёксюзчюкге бизни юй кесини юйю болсун, ол бизни юйю да кесини туугъан юйюрю болсун. Сабийлеге аны джанына тийе турмагъыз де, бир сабийибизча джашасын, ёссю!»

Аналары солууун ма энди алалды.

— Бек ашхы айтады! — деб шыбырады ол.

Романок, чабыб Валентинканы къатына барды да, аны дженъинден тартды:

— Эшитдинъ да сени юсюнъден да джазады!

— Эшитдим! — деди Валентинка, сора бети къызарыб, Груша бла Таискача, ол да башхалагъа къууаныб къарады.

Соруула.

1. Таиска Валентинкагъа джигит деб нек айтады?
2. Романокну юсюнде этгенине кѣре, Валентинка кесини джанъы юйюрюне къалай къарай эди?

3. Юйде не уллу кзууанч бар эди?
4. Аталары сабийлени хар бирини юсюнден кзалай сора эди?
5. Аналары ёксюз сабийни ёсдюрюрге алгъанына ол кзалай кзарай эди?
6. Атаны письмосу сабийлеге кзалай кёрюне эди?

Ашхы джашчыкъ.

Отарланы К.

Джарашыуду, тазалла къл-бет,
Хар туймеси илгигиндед,
Белибауу кысады белин,
Джыяд школ форма кёлегин.
Итиулениб кийимлери,
Джим-джылтырай чурукълары.
Хар неси джарашыуду, таб,
Хар кимге джарыкъ, адебли,
Теньлерине джарыкъ бетли.
Классны тёртюнчюсюнде
Ол окзуйд джангыз бешге.
Дерследен сора хар кюнде
Джарайд юйде кёб ишлеге:
Ийнеклени суугъа ол сюред,
Танагъа да суу ичиред,
Тюбюн кюрейди джатманы,
Гебдешден сыйпайд мулхарны.
Тауукълагъа да аш атад,
Отха чымырта ууатад,
Гитче челекчиклери бла

Къобандан ол суу келтиред,
Ойнайды тенъчиклери бла,
Кёзююнде дерсин этед.
Болушады тенълерине,
Аны аллына келселе,
Дерслери кыйын кёрюне,
«Дерсни анъылат!» — деселе,
Барына да барды аны
Джетишир чакълы заманы.
Къуанад анъа атасы,
Бек къуанады анасы.
Кёзююсюзлюк джокъ ашында,
Джукълагъаны мардасында.
Аланы хоншуларында
Сокъур къарт Къарабатыргъа
Болушады юй аллында
Кюннъе чыгъыб олтурургъа.

Соруула бла иш.

1. Бу джашчыкъгъа «Ашхы джашчыкъ» деб поэт нек айтханды?

Аны халиси, окъууу къалай болгъанды?

2. Сизни классда ол джашчыкъча юлгюлюле кимледиле?

Назмуну магъанасын айтыгъыз.

Окъуучу тенъле.

Умар бла Осман джетиджыллыкъ школда окъугъандыла. Аланы аталары Ата джуртну сакъларгъа къазауатха кетгендиле. Юйлеринде сабийле гитчечикле эдиле, аналары колхозда ишлендиле.

Школда окъуй тургъанлай къачда, джаз, джай да аналарына колхозда ишлерге болушхандыла, сабан сюрюрге, атлагъа миниб косилка бла бичен чалыргъа, дырын джыяргъа, суу келтирирге; будай оргъан заманда арбала бла мюрзеу ташыб тургъандыла.

Колхоз аланы хар бирине 234 трудодень хакъ джазгъанды.

Бу хакъдан башха да колхозну правленийеси алагъа саугъала этгенди.

Къзауат бошалгъандан сора уа, колхозну джазгъаны бла райисполкомну председатели келиб Умар бла Османгъа — «1941—1945 джыллары Уллу Ата джурт къзауатны заманында джигер урунуу ючюн» — деген медалла бергенди.

Окьюучу тенгле Умар бла Осман колхозгъа алай болушуб саугъа эм сый алгъандыла.

Соруула бла иш.

Сиз каникуллада не иш этесиз, совхозгъа, колхозгъа болушамысыз?

Бу хапарны айтыргъа план салыгъыз.

Школну бачхасында.

Гочияланы Дж.

Джайгъы кюнлени энгда бир насыблы тангъы атды. Къобанлы джагъасында, сынджыр битген тюрлю-тюрлю кегет тереклеге белениб, рахат джукълагъан эл уянды. Адамны джашауунда берекет, къууанч келтирген урунуу дагъы да бир кюнню башланды.

Ичлеринде ишчилери бла машинала гюрюлдеб, ат арбала дюньюрдеб ёрге-эниште озадыла. Ала иште барадыла. Бир бёлек джашчыкъ бла къызчыкъ школну бачхасына барыб, кеслерини ишлерине джарашдыла. Окьюучулары бир къаууму нар-тюхлени мийикликлерин ёлчелейди, кими гардош къалайды, кими да гокга хансланы сугъарады.

Айырма окьюучу Умар да сары чакъгъан помидор кёкенни тюбюн чага бла джумушатады. Умар ёрге тургъанында, кёнчек хурджунундан таш атхычыны учу кёрюне, башында картузчугъун да арты-аллына кийиб, Хусей аны къатында сюелиб тура эди.

Хусей бешинчи классда окьюучулары бириди. Ол къадалыб окъуса, классда иги окъугъанланы тизгинлерине къошул-лукъ болур эди, алай а кесин оюннъа хорлатыб, орамда сабий-чикле бла кёб булджуй эди. Бир-бир кюнледе уа Хусей юйге берилген дерслерин ачыб къарамагъанлай школгъа бара эди. Дерслерин этмегенине ол, джангъыз усдазла дерс сора башлагъан кёзюде сокъуранады.

Дерсле бошалыб, Хусей школдан чыкъса, кичи класслада окъугъан сабийлени къагъын-согъун этиб кетиучюсюн Умар талай джолда эслегенди. Хусейни ол къылыгъыны юсюнден пионерлени отряд джыйылыуларында да айтылгъанды, къабыргъа газетде де джазылгъанды.

Джаз каникуллагъа чыкъгъанлы уа Хусей школну арбазында кёрюмегенди, ол кеси окъугъан классны окъуучулары бла не экскурсиягъа бармагъанды, не сынамла этиучю бачхагъа басмагъанды. Хусейни бу халиси ючюн, Умар анъа асыры таб къарамай эди. Бусагъатда уа саулай бешинчи классны окъуучулары бирер ишни эте тургъанлай, Хусейни былай бош айлангъаны Умаргъа артыкъ да бек ачыу болуб, Хусейни бир «букъусун къагъайым» деген мурат бла сёз башларгъа тебрегенлей, Хусей андан алгъа:

— Умар, бу гардош башланы тюблерин нек чучхуйса! гардошчукълары адам ашарча болгъанмыдыла? — деб сорду.

— Была гардош башла тюдюле,— деб, Умар бир кёкени чапыракъларыны арасында гитче тегерек помидорчукъланы бир-эксин Хусейге кёргюздю.

— Хэ-хэ! Мен да билеме, Умар, аллай бирчикни уа, помидорла башында битедиле, гардошла уа тюбюнде боладыла,— деб, Хусей сёзюн да тюгел бошагъынчы, мийик бусакъ терекни бутагъында къангъадан ишленгъен чыбчыкъ уяны юсюне къонуб тургъан къой чыбчыкъны эследи. Сора ол хурджунундан таш атхычын тартыб алыб, уяны ичинде балачыкъларына къууаныб, тургъан чыбчыкъны ышангъа салды.

— Ол чыбчыкъны уа сеннге не хатасы барды, аны бла уа нек кюрешесе, сен джараусуз! — деб, Умар Хусейни къолундан таш атхычын сермеб алды.

— Дунияда чыбчыкъ азмыды, сени уа аны ючюн нень къорайды? Бер бери таш атхычымы, бермесенъ кесинге тийерге да болур! — деб, Хусей Умаргъа джекирирге мурат этди. Алай болгъанлыкъгъа Умар андан къоркъмады.

— Къанатлыла бизни шохларыбыздыла, аланы уяларын чачаргъа, ёлтюрюрге джарамайды,— деди.

Умар бла Хусей къызарышыб тургъанлай, аланы къатлары бла акъёшюн къарылгъашчыкъ уча барыб, къобусданы юсюнден сары ала гёбелекгени ауузчугъуна къабыб, кёз къарамдан ташайды.

— Кёрдюнъмю аны? Қъанатлыла бизни бачхаларыбызгъа, тереклерибизге заран этерик къуртну, къамыжакъны барысын да ашаб айланадыла,— деди Умар.

— Аланы ашамасала къанатлыла, ачдан ёллюк болур эдиле!

— Нек ашагъанлары сени ишинъ тюлдю!

— Умар, таш атхычымы бер.

— Бир да, эки да айтма, берлик тюлме!

Ала да алай эте тургъанлай, биягъында Хусей ышангъа джыйгъан чыпчыкъ бир уллу кёк тели кючюкню аўзуна къабыб, бутакъгъа къонуб тегерегине да къарай, уяны ичине кирди. Хусей энди Умардан таш атхычны къоркъутуб алалмазлыгъын билиб:

— Къой, бу джолдан сора атмазма, тюнене орамда бир джашчыкъдан алгъан эдим, элтиб берейим, бер таш атхычны ха-а-а!— деб тиледи.

— Хоншугъузну да турмаларын джулкъуб кетген хапарынъ барды, сен этген хатаны барыбыздан да кёредиле, дагъы да пионерме — деб тураса сен,— деди Умар агъа.

— Ким айтады! Ким айтады, огъай, аны уа?

— Ким айтханын артдан эшитирсе, усдазла да биледиле.

— Турмаланы мен джулкъумагъанма. Мен чалманны джанына къысылыб киши келемиди деб къараб тура эдим.

- Кимле эдиле нёгерлеринъ?
- Ала школгъа джюрюмейдиле.
- Аллай сабийчиклеге тамада боллукъ эдинъ ансы!..
- Мен болмагъанма!

— Ол кюн да дарман хансла джыяргъа бара чакъыргъа-ныкъда, терезеден джууаб этиб кьойгъанса,— деб Умар ишине джарашды.

Хусейни сёзю тамагъына тыгъылыб, эки кёзюнден акъгъан джыламукъларын тыялмай, келген джери бла ызына кетерге бурулгъанлай, школну директоруну келе тургъанын эследи.. Усдаз окъуучулары тегерегине джыйыб, эки нартюх тахданы юлгюге алыб:

— Ма бу эки тахда да ёсген нартюхлени кёремисиз, бу тахданы нартюхлери базыкъла болуб, мийик ёсгендиле, ол алгъы тахданы нартюхлери уа инъичгечикле, алашачыкъла, кеслери да саргъалыб турадыла. Была былай нек болгъандыла?— деб, окъуучулагъа къарады.

Эки тахтагъа да бир кюн урлукъ салыб, аланы ёсдюрген окъуучула къолларын кёлтюрюб:

— Мен айтайым, мен айтайым!— дедиле.

Хусей сагъыш этмей:

— Ол гитче нартюхчюклени джанъы чыкъгъан заманларында бузоула зат отлаб, артдан ёсген болурла...— деди, сабийле кюлдюле. Усдаз бир кызычыкъгъа айланыб:

— Къайда, Айшат, сен бир айтчы,— деди.

— Джаз урлукъ салгъынчы, ма бу уллу нартюхле ёсген тахданы топурагъына биз мешхут, агъач кюл, суперфосфат дагъы да аныча нартюхню ёсюмюне ашау берген затла кьошхан эдик. Ол гитче нартюхчюкле ёсген тахтагъа уа, сынар ючюн, джукъ да кьошмагъан эдик. Эки тахтагъа да бирча нартюхню урлугъун бир кюн салыб, бирча къарагъанбыз. Усдаз дагъы да:

— Айшат тюзю аятады? — деб сорду.

— Тюз аятады, тюз аятады!

— Къошары болгъан бармысыз?

— Чагасын иги этгенибизни айтмады!

— Аферим, Айшатха, тюз аятады, колхозла бла совхозланы сабан ызларында да джерни не къадар семиртсенъ, мюрзеу ол къадар уллу ёседи. Усдаз окъуучулары ол чюгюндюр, гардош, къобусда, помидор, чёблеу, быхы, къудору тахтадалагъа кесини

биргесине айландырыб ушакъ эте тургъанлай, класс тамада Рамазан келиб:

— Бююн 4 сагъатда барыбыз да «Ленин Октябрда» деген киногъа къарарыкъбыз, ыйых кюн а Теберди ёзенине экскурсиягъа барлыкъбыз,— деди.

Хусей бююн кёб сагъыш этди. Тенълерине аман бетде кёрюнюб айланнъанына ыйлыгъа башлады. Умарча, Айшатча юлгюлю окъуучулагъа сукъланнгызы келди... Юйге келгенинде, кесине чага джарашдырды. Юй бачхаларында ёсген нартюхлеге чага этерге чыкъды. Иги кесек джерни къаралтды. Анасы Хусейни махтады. Махтау аны учундурду...

Инъирги ушхууурдан сора Хусей:— Анам мени эртденбла эртде уят, мен тамбла тенълерим къатыш сынам бачхабызгъа барлыкъма, унутуб къойма, ха-а!— деб джатды.

Хусейни джукъусу эртде келгенди, алай болгъанлыкъгъа, ол танъны атарына ашыгъа кёзлерине джукъу иги кирмей эди. Бююн школну тереклеринде чыбыкъланы мараргъа барама деб, таш атхычын Умаргъа сыйыртыб, директорну аллында джылагъаны Хусейни эсине тюшеди, ол терен ахсынады. Бир-бирде кёзлери къалкъуугъа барыб тебрегенлей, чагасы бла помидор кёкени тюбюнде топурагъын джумушатама деб, аны кесиб къойгъанча болады да илгениб уянады. Бир-бирде уа, бачхада тенълери бла ойнай — кюле ишлейди, ботаника дерсден хапар айтады, школну директору аны кекелин онъ къолу бла сылайды:

— Аферим, Хусей,— дейди. Менден насыблы ким болур бу дуняда дегенча Хусей тегерегинде тенълерине къараб ышарады...

...Талай замандан Хусей тюзелиб окъууда, иште да игилени, джигерлени тизгинлерине къошулду.

Соруула бла иш.

1. Хусейни къылыгъы, окъууу къалай болгъанды? Юлгюле келтиригиз.

2. Умар Хусейге не ючюн къынъыр къарай эди?

3. Окъуучула къайда эм къалай ишлегендиле?

4. Сизни школда сынам бачха бармыды? Анда не битеди, ким ишлейди?

5. Хусейни тюз джолгъа бурургъа ким эм къалай болушду? Хапарны планын салыб, анъа кёре джарашдырыб ичиндегнин айтыгъыз.

Юч ана бла юч бала.

Байрамукъланы X.

Суу алыргъа кѣзлеуге
Юч къатын келгендиле,
Джашларын махдай кѣзюю,
Мы былай дегендиле.

— Мени джашым,— дегенди
Бирлери къатынланы,—
Къарыулуду, синъирди—
Бир зат къоркъутмайды аны.

Экинчиси айтханды:
— Мени джашым булбулчад,
Бек сеирлик джырлайды,
Халкъ аузуна къарарча.

Ючюнчю къатын аузун
Джарыб сѣз айтмагъанды,
Ала махдансала да,
Ол тынъылаб баргъанды.

Суу алыб тик ѳргеге
Атланнъандыла ала,
Челеклери чайпала,
Тѳгюле, арый, тала.

Алларына юч джашчыкъ
Келгендиле тигелей:
Бири каскача чынъай,
Бири кычырыб джырлай,
Ючюнчюсю тынъылай.

Анасын кѳрюр-кѳрмез
Ючюнчюсю чабханды,
Челеклени да алыб,
Ол бойнуна салгъанды.

Джолда келген бир къартны
Къатынла тыйгъандыла,
Къайсыны джаратды деб,
Билирге соргъандыла.

Къарт да джууаб этгенди:
— Мен юч джаш кѳргенме,
Анасына джаш болгъан
Къуру буду дегенме.

Алай айтыб джууабха
Ол къарады ышара,
Анасыны сууларын
Алыб баргъан уланнъа.

Соруула бла иш.

1. Махданчакъ къатынланы джашларыны ишленмекликлери бармыды?

2. Ючюнчю джашчыкъны игилиги неден белгилиди?

3. Иги, ишленнъен деб къаллай адамгъа айтабыз?

4. Сиз юде тамадаларыгъызгъа болушамысыз?

«Ишленнъен джашчыкъ» деб хапарчыкъ къурагъыз.

„Сыйлагъыз, суююгюз“.

С. Капаев.

Бу мийик тау ну тюбуне къысылыб орналгъан Наркъаамыс деген гитче элчикде болгъан ишди. Тийреде Ниязов Азиз деб бир джаш врач болуб ишлегенли джылдан озуб келе эди. Квартири Айдик деб адам ортасы болгъан бир тышырыу ну юйюнде эди. Айдикни сабийи болмай адам ортасына джетиб къалгъаны себебли, врачны кесини сабийин суюгенча суююб, «кюн тийсе-кюйер, сууукъ келсе — аурур» — деб ногъайлыла айтханлай, бек сакъ къарайды. Джаш да Айдикни тамам туугъан анасын суюгенча сюеди. Джалын алгъаны сайын, анъа къумач, тахта чай келтиргенлей турады.

Бир кюн Азиз, болгъаны отча къызыб, оруннъа джатды. Джарлы Айдик, джашына не этерге билмей, тургъанлай, эшиклени къагъыб, бир адам юйге кириб келди.

— Къурманынъ болайым, доктор, сабийим бек кючлю ауруйду, таннъа чыгъаамыды, чыкъмаймыды, аллах биледи, — деб кирген адам ашыгъыш джанын инджитген затны хапарын айт-

ды. Бир тёрде джатхан джашха, экинчи да, эс ташлаб, ёрге сюелиб тургъан тиширыугъа къараб, бир кесек эс джыйды.

— Ой, къарнаш, ой, узакъмысыз? — деб ол бек къарыусуз шыбырадады. Ол адам уллу къара кийиз бёркюн башындан тешиб, къолуна алды. Джаш джатыб тургъан орундукъ таба алына атлай барыб:

— Доктор, биз джашагъан джерге иги кесек джол барды, Элтарыкъны тюбюндеги къой фермада турабыз. Бир атха миниб, экинчи атны башындан тартыб келгенме, — деб джууаб этди.

Айдик, бир джашха, бир да ол келген адамгъа къарай келиб:

— Джанынъа болайым, кёз джарыгъым, кеси кюйюб, кирирге джер табмай, джаны къайгъылы болуб турады. Сау болса уа, ауруууну алайым... Бараллыкъ тюлдю, — деди.

— Ай, медет, энди къалай болады? — деб кечеги къонакъ, баш энишге къараб, кючлю ахсынды.

Аны ахсыннъанымы сагъайтды, огъесе башха бир зат эсинеми тюшдю, ким биледи, джаш, не этерге билмей, сесгекли болуб тургъан анасына къараб:

— Анам, тохда ашыкъма. Анам, мени кийимлерими берчи, — деди.

— Былай къарыусуз болуб тургъанлай къайры барлыкъса, джаным. Быллай кече, ауругъан адам къой эсенъ, сау адам да чыкъмаз джолгъа. Эшикге чыгыб бир кёрге эдинъ. Аллах айтыб, бир кесек маджал болсанъ, эртденбла эрте барырса, — дей анасы, эки къолун бир-бирине ышый, тилеб тебреди.

— Огъай, анам, барыргъа керекди, ол мени борчумду. Джаным сау болуб, къолумдан келгенни этмей не амал. Ауругъан сабийге болушургъа керекди. Сенден бир тилерим: мени къалдырама деб кёб тилеме, джанынъы да бош джерге бек къыйнама. Меннъе бир зат да болмаз. Анам, бюгече къайытыб келмесем, анда къалгъанымы бил. Кийимлерими келтирчи, — деб джаш юсюнден джууургъанны атды...

Арадан он такъыйкъа да кетгинчи, джаш врач, безгекден къалтырагъанча, сууукъдан титирей, атха миниб, къойчуну ызындан тебреди. Бара-бара, ашыгыб Элтарыкъгъа баргъан уллу джолдан бир джанында бурулуб, эки атлы да бир-бири ызындан къысха джаяу джолчукну тебреди.

Тик ёргеге баргъан джаяу джолчукну кече бек къыйналыб бара эдиле. Атла, абына, сюрюне, алай дженгил ба-

ралмайдыла. Атлыла элге джетерге, таулары башын басхан къара булутла, энишгеден-энишге тюше келиб, джанъур себелеб башлады. Азиз, атдан джыгъылама деб къоркъуб, джюгенни билеклигин кесине тартды. Алай болгъанлыкъгъа, кюллеры калтыраб, бели къарышыб титиреди. Джанъур къатыдан-къаты джаууб башлады.

— Ай, медет а, бусагъатха къараб тургъанча, кюуб кюйду да,— деб кюйчу, андан сора къалай кёл этерге билмей, тынылаб кюйду.

Азиз джукъ айтмады. Аны башы бек ауур болуб, кюргъашын эритилиб кююлгъанча, кез къабакълары джабылыб башлагъан эдиле. Кюйчу врачны кълалтырагъанын кюруб, юсюндеги чебгенин тешиб анъа узатды.

— Доктор, джибиме, муну юсюнге кийчи. Ал... Тилеб айтама.

— Огъай, кесинъ кий, суукукъ ётсе, ауруб кълалырса. Мени ююн кыйналма,— деб врач чебгенин алыргъа унамады.

Элге алай узакъ кълалмай, тар джолчукъ бла ала ёрге чыгъыб башлагъанларында, джанъур бек къаты болду.

— Оллахий, къарнашым, джол былай узакъ болмаучан эди,— деди кюйчу, джол тайгъакъ болуб, атлары кыйналыб атлагъанларын кюруб.

— Бир зат да болмаз, алан, ур атны. Чемодангъа сакъ бол, марджа,— деди ызындан келе тургъан атлы. Кёлю булгъаныб, олтуруб чыдаалмай, джерни юсюнде чайкъалды.

— Муну уа джаным сау болуб тюшюремеми,— деб къанджыгъагъа байлангъан гитче чемоданчыкыны кюлу бла къаты тутду. Чемодан анъа ичи сары алтындан толу кюбюрден эсе, багъалы кюрюнеди.

— Къарнаш, тикни башына чыгъаргъа энди уа узакъмыды?— дегени бла врачны атдан джыгъылгъаны тенъ болду.

Кюйчу, эрлай тюшюб, джатыб кымылдамай, юсюне джанъур джауа тургъан джолоучу негерине башын атды.

Бек къарыусузгъа джетиб, болгъаны кълалтырай, Азиз кюбаргъа кюреше тургъанлай, кюйчу кюлтугъундан тутуб, аманны кеми бла атха миндирди. Тайгъакъ джолда бек кыйналыб, атла ёргеден-ёрге чыгъыб башладыла. Иги кесек джолну баргъандан сора тюзге чыгъыб, атла джортуб тебретиле. Джуукуда кюшланы отлары кюрюндюле.

Атлыла фермагъа джетгенлей, аланы алларына эки адам

ныкъды. Бири ёзенъисинден тутуб, бири да болушуб, врачны атдан тюшюрдюле...

Юйню ичинде джети-сегиз джыл болгъан бир джашчыкъ гитче темир орундукъда джатыб тура эди. Ол, ауур ынъычхаб, солууун бек кыйналыб ала эди. Врач къарыуусудан эки къолу къалтырай, сабийни кёкюрек къанъасына фонендоскопну салыб тынъылады. Ауругъанны санлары отча къызгъандыла.

— Ёбгесине сууукъ ётгенди. Ай анасыны уа, бир кесек эрт-дерек билдирсегиз, не иги боллукъ эди,— деди чирчик-чирчик чыгъыб, манъылайын басыб тургъан сууукъ терни дженъи бла сюрте. Анъа укол этди. Бир кесек заманны орундукъну аллында гитче шиндикчикге олтуруб, аууругъаннъа къарады.

Кече арасына сабийни солуу алыуу рахатланыб башлады. Алай а врачны болуму осал болду. Ол, тентирей келиб, орундукъгъа джыгъылды, эм ол джатханындан турмады. Танъ атаргъа джашчыкъ маджал болуб, аны кёзлери ачылдыла. Джаш врачны уа кёзлери джумулдула... Ёмюрлюкге джумулдула...

Бююнлюкде Наркъамыс элинде ол врачны атын билмеген, аны сыйламагъан адам табмазса. Элдеги сегизджыллыкъ школгъа, тутхан ишин суйген, керек кюн адам ючюн джанын берген, ол джаш врачны аты аталгъанды.

Наркъамысны тюз арасында мермерден ишленъен сын таш кёрюнеди. Анъа чемерлигин аямагъан таш усданы къолу бла былай джазылгъанды: «Бу джаш адам адамны асыры суйгенден, аны ючюн джанын бергенди. Сыйлагъыз, суйюгюз».

— Хар кюн сайын бир къара шилли чырайлы джашчыкъ сын ташны къатына келиб кетеди,— дейдиле элни адамлары.

Сорула бла иш.

1. Джаш врачны адамлыгъы неден билинеди?
 2. Адам — адамгъа этген игиликлени юсюнден не билесиз?
- Хапарны планын салыб, изложение джазыгъыз.

Шохлукъну байрагъына.

Лайпанланы С.

Акъыл къуру джашау ючюн ишлесе,
Бир бюртюк да болур эди бир терек.
Миллетлени шохлукъ бирден кючлесе,
Баласына джыламаз ана джюрек.

Джер юсюне кыйынлыккыны салыргъа,
Ышанмазча адам джарыкъ кюнюне,
Керекмиди бу дуняда ойнаргъа
Водородну джаханим ёртенине?

Керекмиди кьалтырагъа хар адам
Дунялыкъда бир джашагъан джанына,
Къууанмазча ёсдю, джетди деб балам,
Къараб аны сюегине, санына?

Джетерикди байлыкъ инсаннъа джерде,
Джигер акъыл излер джашауъга мадар,
Табар ким да орун шахарда, элде,
Джакъсыз кьалыр къайгъы излеген мурдар!

Миллет шохлукъду джюрекни джарытхан!
Рахатлыкъда къууанч джашауубуздан
Къорасынла халкъланы кьалтыратхан,
Джерге такъырлыкъ салгъан джелмауузла!*

Соруула бла иш.

1. Шохлукъну хайыры неди?
2. Совет адамла шохлукъну, рахатлыкъны нек сюедиле?
Назмуну магъанасын айтыгъыз, ариу суратланыб айтылгъан
джерлерин табыгъыз.

*Джелмаууз — таурухлада джюрюген адам ашаучу эрши
джаныуар.

К Ъ Ы Ш.

Минъи-Тау.

(Дж ы р).

Сен кѣкге джете мийиксе
Башха таулары ичинде,
Мияла кибик джылтырай
Къанъа бузларынъ юсюнде.

Юсюнде барды акъ тонунъ —
Сен джай да, къыш да киесе,
Кюн бузулургъа тебресе,
Боран этерге сюесе.

Кюн ариу чууакъ турганлай,
Тохдамайды боранынъ,
Къыш да, джай да эримейди
Юсюндеги бузларынъ.

Къарны, бузну джыйуучу,
Булутла келиб къонуучу,
Тегерегинъе джыйылыб,
Таулула къараб тоймаучу.

Кесин бегитмей чыкыгъаннъа
Башха болмай бир джауса,
Сау дуняны башында
Эм белгили бир тауса.

Соруула бла иш.

1. Джырда Минъи-Тауну юсюнден не айтылады?
2. Тауну юсюнде не затла бардыла?

Джырны азбар этигиз.

Минъи-Тауну юсюнден юйде хапарчыкъ джазыгъыз.

Къыш эртден.

А. Пушкин.

Тюнене инъир, эсинъдемид,
Чарс эм булут басханы,
Ай саргъалыб тамгъа кибик,
Боран хыны къобханы.
Бир кез джетдир терезеден
Бююн... Кюйюз джайгъанлай,

Чууакъ кѣкню тюрюнде
Къар джатады джылтырай,
Къаралады джанъыз чегет,
Къырау тартхан наз кѣгеред.
Баргъан суу да джылтыраб,
Буз тюрюнде кѣрюнед.

Чегетде кече къалыу.

П. Мельников-Печерский.

Джолоучула кече къалыргъа оноулашдыла. Джегилген атланы ийиб, зынтхы бердиле. Тѣгереклеринде къарны теблеб джатар орун этдиле. Эки балта табылды, ишчиле бутакъланы, къуу агъачланы кесиб, тохдагъан джерлерине джыйыб башладыла, къаранъы болгъандан сора от джакъдыла.

Потап Максимыч чананы юсюнден сумкасын тартыб алыб, аны ичинден ѳтмек, къобусда бѣрекле эмда сырасы болгъан багъыр саутну чыгъарды.

Джолоучула ашаб-ичиб, терен джукъугъа синъдиле.

Алай тургъанлай бир къычырымдан улугъан таууш чыкъды: анъа экинчи, ючюнчю улугъан тауушла къошула, улуу хаман джууукъдан-джууукъгъа келиб тохдагъанында, джаныуарланы хырылдагъанлары бла тиш чакъдыргъанлары эшитилди. Потап Максимыч коркъаракъ болуб; джукъусурагъан Стуколовну къабыргъасындан тюрте: «Бѣрюле»,— деб шыбырдады.

— Не зат!.. Не дейсе? — деб Стуколов джукъудан аязый мурулдады.

Абызырайыракъ болгъан Потап Максимыч:

— Эшитемисе? Улуйдула,— деди.

— Хы, улуйдула, — деди къайгъырмай Стуколов. — Этни ийисин сезгендиле. Бѣрюле да кѣз джетерча джууукълашдыла.

— Палахха къалгъанбыз,— деб Потап Максимыч шыбырдады.

— Нек палахха къалгъанбыз? Бир палах да джокъду. Отха кѣб отун салыргъа керекди ансы.

— Эй, аман джашла!— деб ишчилеге къычырды.— Туругъуз! Отха отунну не къадар кѣб къалагъыз.

Бары да бирге туруб уллу шынкъартла джакъдыла. Джаннъан от сериуюн бола келиб кѣлтюрюлюб, нарат бутакъланы юслеринде от тилле ойнаб тебретиле, от алгъындан эсе да уллу джарытды.

Тѣрт джанындан бѣрюлени тауушларын эшите, Потап Максимыч:

— Санлары-санаулары болмаз дер чакълы бир бардыла,— деди.

Энди бѣрюле ачыкъ кѣрюндюле. Бѣрюлени от джарытыб, ала да тишлерин чакъдыра, отланы тѣгерегин къуршаллаб чѣге эдиле.

— Ай, медет, чечме шкок болмады: джанлыны юркютюрге боллукъ эдик,— деди Стуколов.

— Сен тын, ол не шкок хапарды. Ашаб къоймагъа эдиле,— деб Потап Максимыч къайгъылы болуб айтды.

Бѣрюле уа бекден-бек джууукълашдыла.

Джыйын джанлыны саны эллиден кѣб тюл эсе, аз тюл эди. Бѣрюлени батырлыкълары хар минутдан эсе эди, ала отланы тѣгерегинде бир джюз сажнадан артыкъ болмай чѣгюб, тишлерин чаркъ-чуркъ этдире, улуб башладыла.

Атла татлы зынтхылы дорбаларын эртде огъуна къюб, джоббу джыйылыб, къулакъларын джума, сескекли болуб, тѣгереклерине къарай эдиле. Сагъат чакълы заман ѳтгенден сора да джолоучула бѣрюлени къуршоуларында тура эдиле.

Танъ джарыгъынчы бу халда турургъа болмай эди, ол заманда, отунла отланы джагъыб турургъа джетерик тѣююл эдиле.

Алай а Стуколов, кѣбно кѣрген адам, джерни юсюнде алай кѣб бош айланмагъанды. Бѣрюлени къайсы бирине да таякъ атсанъ джетерча джууукълашханларында ол адамланы тѣб— тѣгерекге салды эмда аны буйругъу бла бирден не кючню да салыб бѣрюле таба джаннъан кѣсеулене атаргъа буюрду.

— Бир... эки... юч!— деб Стуколов кычырды. Отладан тышына чыгъа джолоучула кѣсеулене бѣрюлени юслерине атыб башладыла.

Бѣрюле улудула, Стуколов уллу джаннъан кѣсеуню тартыб алыб, кеси алгъа чабханында, ала ары-бери къачыб тебретиле, сора талай минутдан кау-куу болуб къорадыла.

Стуколов тонун кие, чанада джатыб тынчайыргъа кесин джарашдыра: «Энди къайытыб келмезле»,— деди.

Къоркъуу кетгенден сора Потап Максимыч:

— Эсли адамса сен, Яким Прохорович,— деди.— Сен болмансань, ала бизни ашаб кьояр эдиле.

Стуколов джууаб этмеди... Тонну тубюне кириб, чулгъаныб ол джукъугъа синъди.

Соруула бла иш.

1. Потап Максимыч Стуколовха эслисе деб не ючюн айтады?

2. Аны юсюне сиз не кьошаргъа боллукъсуз?

Бу план бла изложение джазыгъыз: 1. Джолоучуланы кече къалыргъа хазырланнъанлары. 2. Бёрюлени джууукълашханлары. 3. Шынъкъартла. 4. Бёрюлени кыысдагъанлары.

Къоянла.

Л. Толстой.

Чегетдеги къоянла кече сайын тереклени къабукъларын ашаб джашайдыла, тюздеги къоянла кюзлюклени, кырдыкны чёблейдиле, юй къоянла арбазда анда-мында тюшген мюрзеу бюртюкчюклени ашайдыла. Эртденблагъа къоянладан кьарда терен ыз къалады. Къоянлагъа уугъа джюрюрге адамла да, итле да, бёрюле да, тюлкюле да бек сюедиле. Къоян хыйла этмей тюз джюрюсе, эртденбла аны терк огъуна табыб, тутуб къоярыкъ эдиле. Къоян а кьоркъакъды, кьоркъакълыгъы бла башын да къутхарады. Къоян кече сыртлада, чегетледе кьоркъмай айланады да ызы тюз болады; танъ атханлай а аны джаулары уянадыла: кьулагъына бир ит юрген тауш, бир чана джызыл-

дагъан, бир адам аўаз, бир чегетде бёрюню шыкқырты келиб башлайды да кьоян кьоркьгъандан ары-бери секириб тебрейди. Къачыб баргъанлай бир затдан илгенеди да кесини аякъ ызы бла ызына айланады. Дагъыда бир таууш эшитеди да, не кьарыуун да салыб бир джанына чынъайды, сора эски ызындан узакъ къачады. Дагъыда бир таууш чыгъады, кьоян дагъыда ызына айланыб бир джары къачады. Танъ атыб джарыкъ болуб къалса, ол джатыб къалады.

Эртденбла уўчула кьоянны излеб ызларын седиретиб башласала, атлагъаны, чынъагъаны себебли аджашдырадыла ансы кьоянны хыйла этерге эсине да келмейди. Ол ары-бери кьоркьуб чынъайды.

Иш. Бу хапарчыкьгъа кёре изложение джазыгъыз.

Уўчу.

Тау эллени биринде бир мараўчу уўчу болгъанды. Ол бир кюн уўгъа джайылгъанды, таулада кёб айланса да, аллына джукъ тюбемегенди, ызына кьурлай къайытыб тебрегенди. Келе-

келе мийик къяаны башында олтуруб солуй тургъанлай, бир заманда бек шууулдагъан тауш тегерекни алгъанды. Уучу: «Кюрт юзюлдю»,— деб ёрге къарайма дегенлей, мийик кёкден джумулуб келген уллу къуш сермеб, тырнакълары бла кысыб, уучуну алыб кетгенди.

Къуш барыб, бир мийик къяаны ортасында ыраннъа кьонъанды.

Уучуну алайда кююб, ол дагъыда къайры эсе да учуб кетгенди.

Уучу эс джыйгъанында бойнунда шкогу болмагъанын эсгергенди. Анъа да джарсый, кюбуб ырандан тегерегине къарыгъанды: мийикден сыйдам кызыл къяаны не башы, не тюбю кёрюнмейди, аны ортасында — тар ыранчыкъ, ыранны артында — уллу терен дорбун. Ыранда бир талай джаныуар сюек, бир къауумланы уа этлери да ашалыб бошалмай тура. Аланы кёргенинде уучу къоркъгъанды, алай а не этерик эди. «Дорбунда уа не зат болур» деб къарай баргъанды. Дорбунну артында ол кёб адам сюекле, чириген бысдыр кесекле, белибау къаишле кёргенди.

Уучу бек кьоркьуб, не этерге билмей саггышланыб тургъанлай, бияггы кьушну кьанат тауушун эшитгенди. Ол дорбундан ыраннъа чыкьгъанында, кьушну кенъде учуб келгенин кёргенди. Уучу башына мадар излей, гитче бычакъчыгын кьолуна алыб, дорбунну артына барыб джатханды. Къуш келиб ыраннъа кьоннъанды. Уучуну ёлюб тургъаннъа санаб, кьатына барыб, аны аяггы бла кьакъгъанды. Уучу кьымылдамагъанды. Къуш аны юсюне миниб кьабаргъа узалгъанлай, уучу джити бычакъчыггы бла сермеб, кьушну богъурдагын кесгенди. Ачыусуннъан кьуш бла джанына кьоркьгъан уучу кёб сермешгендиле. Кесине уллу джарала тюшселе да, уучу кьушну ёлтюргенди. Ол ырандан чыгъаргъа джол болмагъанды. Уучуну бир зат эсине тюшгенди.

Къуш бек уллу кьуш болгъанды. Уучу аны сойгъанды да терисин юсюне кьаблаб, кьанатларын билеклерине байлаб, ырандан энишге секиргенди.

Къаяны тюбюне учуб тюшгенди да юйюне сау-саламат баргъанды.

Соруула бла иш.

1. Уучуну кьуш къалай алыб кетгенди?
2. Уучу дорбунда не кёргенди?
3. Уучуну джигитлиги эм амалчылыггы неден белгилиди?
4. Сиз уллу тау кьушладан не билесиз?
5. Уучулукъну кьралгъа хайыры неди?

Бу хапаргъа кёре сочинение джазыгъыз.

Къайын терек.

С. Есенин.

Чыммакъ ариу акъ къайын
Тереземе тийеди,
Ол кьар джауғъаны сайын
Кюмюш чебген кийеди.

Тюклю болуб бутакъла,
Къар сырыу бла къайылыб,
Акъ чачакълы булчукъла
Тёрт джанындан салыныб.

Баш къагъа джукъусураб,
Сюелиб шош турады,
Къар бурчагъы джылтыраб,
Алтын отда джанады.

Айланыб тѣб-тѣгерек,
Эригиб танъ атады:
Джангъыдан къайын терек
Кюмюш суугъа батады.

Соруула бла иш.

1. Къайын терекни сураты джылны къайсы чагъында айтылады?

2. Танъ атхандан сора не келеди, «джангъыдан къайын терек кюмюш суугъа батады» деб неге айтылады?

Назмуну азбар этигиз.

Алий бла бѣрюле.

Чотчаланы М.

Тауладан ургъан хыны аяз, бетини отча кюйдюре, ауузундан чыккъан тылпыуну кирпичлеринге къырау этиб къондурады. Къар басхан сыртны баргъан сокъмакъ кючден-бутдан танылады. Юшюген къар аягъынны тубюнден къыш чиллени бузлауукъ макъамларын сызгъырады.

Малчы джашчыкъ, Алий, элге кетерге алланыб, киши айтханнга къарамай, кеч эте джолгъа чыкъды. Элге дери 10—15 къычырым джол анга узакъ кѣрюнмеучен эди, бюгюн да, кюнню кѣзю тау артына ташайгъынчы, чаба-джорта, элни къыйырына джетерге мурат этди.

Алай а таулада кюн терк батады. Джолну джарымына джетерге, Алий къарангъыгъа къаллыгъын ангылады. Чарыкълары бузлаб бир-бирине тийгенлери сайын сюйек таууш этселе да, аланы ичлерине джарашдырылыб салыннган болджар салам аякъларын отча къыздырады. Юсюндеги акъ тонунa не къаты суукъда да ышанады, чырпа бѣркню юсю бла башлыкъ къысыб, аны къанатларын бойнуна чырмагъанды.

Малчы къошда джашагъан джылларында Алий кѣб сейир таурух, хапар, джыр эшитгенди. Эл берген джомакъла уа къалай

сейрдиле! Ол бир джомакъны джууабын талай кюнню излеб да айланнъанды. Андан сора былайда, тау этекледе, джаллыны къайыр болгъанын, кыш бѣрюле кшолагъа, джолоучулагъа да кьоркьуу салгъанларын Алий ариу биледи.

Джаныуарланы юсюнден хапарла джашчыкъны кече орунда да кѣб сагъышлы этгендиле. Бѣрюлени арасына тюшсе, къалай этеригин кеси да хаман кѣзюне кѣргюзе, ала бла кюреше тургъанлай, тюню тюшге бурулуб кетиучен эди.

Ма бу джол а ол затланы керти да бир сынамагъа эдим деген акъыл кьоркьута, Алий, джан-джанына сескекли къарай, ашыгъыш барады. Кѣз байланнъанды. Аллында чегетни къаралгъаны аз танылады. Сокъмакъ, аны кыйыры бла ѳтуб, бир кесек баргъанлай, уллу чана джолгъа чыгъарлыкъды. Алайдан элни джарыкълары кѣрюнюкдюле.

Чегетге не къадар джууукълаша барса, аны джюрегинде кьоркьуу ол къадар бегий барады. Акъ къарда бѣрю эслемесин деб, бѣркюню мангъылайында къара чырпасын башлыгъыны тубюне джашырады, бѣрю эшитиб къоймасын деб, аякъ тубюнде къарны джырылдатмай атларгъа кюрешеди.

Алай эте чегетге джетерге, бир кьуджур таушла эшитгенча болуб, солууун тыйыб тынъылады. Бѣрю улугъан таушла ачыкъ келдиле. Алгъы бурун бир бѣрю базыкъ ауаз бла башлайды. Ол аланы джыйын башчылары болур. Аны ызындан квалгъанла кшошуб, эжиу этгенча созадыла. Къарлы тюзю башха джанындан да къазакъ бѣрю ол кьуугъуннъа джангыз ауазы бла джууаб этеди.

Таушланы джууукъдан-джууукъ, ачыкъдан-ачыкъ келгенлерин сезиб, не этерге билмей, Алий къаргъа джатыб квалыргъа да бир тебреди, (олтуруб квалсанъ, не къайыр ит да къабмайды, деб эшите туруучан эди. Бѣрюле да алай болурламы деген акъыл эсине тюшдю, алай а базмады), къачаргъа, джыларгъа кьоркьуду. Бетине исси къан уруб, амалсыздан бир джерде хойнухча бурулду.

Башха мадарын тауусуб, къатындан узакъ болмай ѳсген нарат терекле таба къачды. Ол сыйдам тереклеге мен ѳрлегинчи, бѣрюле джетерик болурла, къатхан чарыкъларымы тешсем, маджал ѳрлерик болур эдим, терек бузлаб, къабугъу тайгъакъ болур дегенча оюмла джилтинлеча джаныб сѣнге, джетиб терекни къучакълары.

Къайдан табылды къууат, тирилик! Къараб-къарагъынчы терекни белине дери ёрлеб, уллу бутакъгъа олтуруб, бир башха бутакъдан да эки къолу бла къадалыб, джерге къарады.

Олсагъатдан огъуна бёрюле, кёзлери джилтинлеча джылтырай, тишлери от чагъа, юрюлюб джетиб, терекни тегерегин къуршаладыла, ары-бери чабыб, ал аякъларын терекге секиртиб, сарын салыб джыладыла, джерни къазыб, тырнаб, къарны топракъгъа къатышдырдыла, улудула.

Бек къоркъуб адам кёб заманны туралмайды, ал къоркъууу сериуон бола, болумгъа юрене, аны джюреги басылады.

Алий да алай болду. Къоркъгъаны бираз кетиб, терекден таууш эте, бёрюлени къыджырай, тууайлай башлады, алай болгъанлыкъгъа ала алгъындан да ёхдем улудула, чабышдыла, терекни тамырларын къызыу къазыб, кемириб тебреди.

Тауланы артындан ай чыгъыб къарангыны къысдай, тереклени келекгелерин акъ къаргъа тюшюрдю. Сора бёрюле кёзюне бютюн да кёб кёрюндюле.

Кечени ауурлугъу кетерге, терекни тегерегин терен къазыб, кёб тамырын кемириб юздюле. Аны аяз чайкъай тебреди. Бёрюлени терекни тюбюн кемиргенлерин, къулагъын агъачха къысыб ачыкъ эшите, къоркъууу джангырыб, Алий къалтырай тебреди.

Джанына джетсе, адам табмазлыкъ мадар джокъду. Алий да изледи мадар. Малчыла айтыуучу бир хапар эсине тюшюб, хурджунунда кезлиги бла сол къолуну гитче бармакъчыгъын къанатыб, къанны бир кёк бёрюню сыртына агъызды. Ол тамчыла, отха джау тамызгъанча болуб, бёрюлени арасында ёртен салдыла. Къаты талашыу башланды. Къычырыкъ-сыйыт этиб, хырылдаб талашдыла. Бир къауум бёрю, урчукълача бурула, башлы-тюблю бола, чегет таба ташайыргъа, терек тюбюндеги джоббу да, кёк бёрюню тёрт джанына кериб, кесиб, джыртыб башлады. Бир-бири бла талаша, ала аны ашаб бошаргъа, танъ атыб, ол къарамда джолоуучула кёрюндюле, ит чабхан, адам селешген тауушла эшитилди.

Алий таба да къарамай, аны терекде болгъанын да унутуб, бёрюле бирем-бирем чегетге синъиб кетди.

Кёк бёрюню кемирилген суюклери терек тегерегинде топ—ракъгъа, къаргъа чанчылыб къалдыла, бир-бир тюклерин да аяз сюре барыб, къауралагъа, чымыралагъа илиндирди.

Кюн кышылыкъ бла, сырт-
да кёрюннъен джолоучула
джууукълашдыла Алий да, те-
рекен тюшюб, аланы алла-
рына тебреди. Ач, сууукъ бол-
гъанын да энди эскере, барма-
гъын къол джаулугъу бла
байларгъа кюреше, бу сына-
гъан иши тюш бла тюн бол-
гъанын да иги айырмагъанча
болуб, башы тегерек айлана,
бутлары кыйылыб олтурду.

...Бир заманда Алий кёзле-
рин ачыб, тегерегинде адамла-
гъа къарады, хоншу къошдан
танышларын кёрюб, жарыкъ
ышарды. Малчыла ат чана
бла Алийни юйге элтдиле

Соруула бла иш.

1. Алий неден къоркъгъанды?
2. Ол бёрюледен не амал этиб къутулгъанды?
3. Мыннъа ушаш башха хапарла эшитгенмисиз?

Хапарда таб суратланыб джазылгъан айтымланы табыгъыз.
Хапарны толу айтыгъыз.

Къызбай.

Чотчаланы М.

Къышхы боранны халиуанда сарнагъанына ачлыкъ къысхан бёрюлени улугъан тауушлары къошулуб, барамтаны бешик джыры джырланады. Бу джыргъа эжиу керек тюлдю: кеси джю-рекни титиретген суукукъ эжиудю. Бюгече Сапар танъа дери анъа тынъылаб, кёз къысмай чыгъарыкъды. Не этсин, амал алай болса...

Сапар джаяу джолоучуду, адам арасына келген малчыды; Бийчесын джанындан элге тигелеб келе, кеч болуб, бёрю улугъан тауушланы эшитгенинде, былайда бир несиз къошха кириб, дюгерге миниб джатханды, къошну эшигин этерге къаранъыда четен агъачны да табалмай къалгъанды.

Кечени ауурлугъу кетерге Сапар аякъ тауушла эшитди. Ат чючкюрдю. Ким эсе да, къошну аллында тохдаб, атдан тюшдю, эшикден къараб, таууш этди, джууаб эшитмегенинде, ичгери кирди, атын да тартыб, зор бла къошха джыйды. Уллу къошну бир бёлмесинде атны тагъыб, эшик четенни орнуна суйеди, къылыч салды; сора чакъгыч бла от чакъдырыб, къууну къабындырды, саламчыкъ джандырыб от тамызды. Къошну ичи джарыкъ болду. Къаранъы, къачыб, мюйюшлеге джыйылыб, тешикледен тышына чыкъды. Оджагъы болмагъан саламбаб къошну ичинде тютюн айланды, чырдыгъа синъди.

Къымылдаргъа къоркъуб, тылпыусуз болуб тургъан Сапар энди ол адамны тюрсюнюн дюгер четенни тешиклеринден ачыкъ кёрдю. Къонакъ бир саубитген киши, Сапарны кеминде болур эди; къызыл къанлы, узун джаякълы адам, бал бетли чачы, ёрге ёхдем къайырылгъан мыйыкълары; юсюнде тышлангъан тону, чырпа бёркюню тюбю бла бойнуна къысылгъан акъ башлыгъы, белинде патронташы, уллу къара къамасы, аягъында джамчы уюкълары... Айтыргъа, къонакъ бир белгили, джигит адам болгъанына ишек джокъ эди.

Сапар къошну ичинде бар затлагъа да кёз джетдирди: ташланы къатларында иги кесек отун, къуууш башында нарат дюк-гючню тамырларындан джарылгъан чыракъ джаркъала, кемирилген къой сюекле, кюлге батыб от агъач, гырджын агъач, эски арауун дагъыда башха затла бар эдиле. Ат джерни, джамчысын мурджар башына атыб, къонакъ эки сыбызгъылы шко-

гун кѡабыргѡагѡа сюеди, сора бѣркюн кѣзлерине басыб, башлыгын да бойнуна кѡаты чырмаб, саламда джарашыб джатды, джамчысын узунуна ийди. Кѣб турмай хурулдагѡан тауушу да чыкѡды.

Тартханчыгѡы да болур деб Сапарны кѣлюне келди. Ол адамны кѡайда эсе да узакѡдан келгенин, джукѡусу кѣб бѣлюннѣенин таныды. Сапар кесинден хапар берирге уруб зат этиб кѡояр деб кѡоркѡду. Эртденбла ол туруб кетсе, мен да джалларма деген акѡылда тохдашды.

Бир кесек замандан сора, бѣрю улугѡан тауушла тюз кѡошну кѡатында эшитилдиле, ала Сапарны тѣпбе тюклерин ѣрге-ѣрге тургѡуздугула. Бѣрюле, мекамны тѣгерегин кѡуршалаб, кѡош башына дери ѣрлеб, ичине кирирге дыгалас эте, эшикни, кѡабыргѡаланы тырнай тебретиле. Кѡонакѡны ѡа бир да уяныр кѡайгѡысы джокѡду, сылыт болуб, джугѡун да билмей джукѡлайды.

Олда отунла джарыкѡ джанадыла. Кѡонакѡ да, баям, тюшлени игисин кѣре болур, аты ѡа сескекли болуб, пырх-чырх эте, орнунда тебджилдейди.

Бир бѣрю босагѡаны кѡазыб кюрешгенин Сапар кѣрюб турду. Сора ол, четенни тюбю бла сыбдырылыб, кѡошха кирди, кѣзлери кѡызгѡан кѣсеѡлеча джылтырадыла; ат, бурну бла сызгѡырыб, кѡошну бѣлмесинде тынчылыкѡсыз болду, табанларын буруб, кесин сакѡларгѡа хазырланды. Алай'а бѣрю аны кѡайгѡылы болмады; бойнун созуб, белин ийилтиб, чычханнѣ марагѡан кишдикча, узун-узун атлай, мурджарда джукѡлагѡаннѣ терк джуѡукѡлашды.

Санлары питирѣб, Сапарны сыртында сууукѡ джел ойнады, манѡылайы кѡызыб, солуѡ тѡйылгѡанча болду, тили тутулуб, аѡузу кѡургѡакѡсыды, эки кѣзюн кѡаты кѡысыды.

Бѣрю алгѡы бурун адамны баш джанын, ызы бла аякѡларын ийисгеди, башы бла аягѡына кѣзюѡ-кѣзюѡ чабды, хамхотун джамчы тюбюне сугѡуб-сугѡуб чыгѡарды.

Ол кѣзюѡде кѡошха дагѡыда эки бѣрю кирдиле, ат таба бурулдула. Ат ачы кишнеди, джюгенин тартыб юздю, адамны да хурулдагѡаны тохдаб, джамчыны тюбюнде башы кѡымылдады.

Олсагѡатдан бѣрю, башын джамчы тюбюне ташайтыб, бютеѡ тѣнѣеги бла аллына хыны силкиниб, кѡонакѡны боюн джанындан буѡду. Кѡонакѡ ачы кѡычырыкѡ этди, кѡоллары бѣрюню

къучакълаб, аякълары, хауада ойнадыла, бойнунда шын туруб, юй тюбюне тёнъереди. Бёрю, аны башын джерге басыб, чюй ургъанча, мурджаргъа джабышдыргъан эди, адамны къуру аякълары бла къоллары тыпырдай эдиле.

Кирген бёрюлени эки табаны бла элия чартлагъанча уруб, эшик четенни чачыб, ат къабыргъаланы лююулдетди. Эки бёрю да, башлары къайгъылы болуб, джун тоблача, чартлаб-чартлаб, къаргъа чыкъдыла.

Кёлюне чабар оноу эте келиб, эс ташлаб тургъан Сапар, бир заманда къарагъанында, адамны къолунда джылтырагъан къаманы бёрюню къарнына ташайгъанын эследи; бёрюню ары дери тири кымылдагъан синъир бутлары къыйылдыла, бели бюгюлюб, тёнъеги джерге джабланды. Адам, аны къарышхан аузун кериб, тишлерин кесини имбашындан ычхындырды; исси къан бойнун, джаякъларын джуууб, тонуну сагалангъан джагъасындан акъды. Насыбына, башлыгъы бойнун сакълагъан болур эди, джаныуарны аузундан башын къутхарды.

Эрлай шкогун сермеб алыб, къонакъ эшик юсюнде тишлерин от чакъдыра, атны сермерге кюреше тургъан бёрюлеге тарх-тарх деб, эки кере атды. Қъансыгъан, улугъан тауушла чыкъдыла; джанлы, мукъут болуб, сыртха тёгюлдю; ат да, къутургъан халгъа кириб, къачыб эшикге чыкъды, кишнеб эл таба башын атды.

От джукълаңса да, танъ джарыгъы къошда хар не танылырча джарытхан эди. Тютюнлеген кёсеуле болгъанны чарсдан алдыргъан эдиле. Адам, шкогуна таяна, эшик таба атларгъа кюрешди, не эсе да бир затла айтды, кёб бармай, тентиреб, юй тюбюне сойланды.

Қъаны кёб кетгенден аны кёлюне чабыб къалгъанын таныб, бёрюлени да къорагъанларын кёрюб, Сапар, акъырын дюгерден тюшдю. Соиланыб джатхан бёрюден къоркъуб, эшик кылычны да къолуна алыб, аны аллына сакъ барды, кёзлерини джумулуб тургъанларын кёргенинде, кёл басыб, адамгъа бурулду. Аны мурджар таба суйреб, башлыгъын къан баргъан джерине басыб, юсюн джамчы бла джабды. Андан сора ызына-ызына къарай, эшикни да этиб, гузабаракъ кетди.

Элге джетгенлей, Сапар адамлагъа къууғгун салды, кече кёрюб тургъан затларын а, айтыргъа уялыб, джашырды: «Джаны ичинде болур деб мурат этдим, юсюн да джамчысы бла джабыб келеме... Ый, марджала, анъа дженъил барыгъыз»,— деди.

Бу сёзлени эшитгенлей, адамла, эки ат джегилген чанагъа олтуруб, къош таба айландыла. Сапар да джолуна кетди.

..Бёрю талагъан адам ёлмегенди, боюн джанында терен таблары ол кечени анъа салгъан ёмюрлюк мухуру болуб къалгъандыла. Сапарны таныргъа суюлюб, къёб излегенди ол, алай а табалмагъанды. Джанымы сау къалдыргъан олду, керти адамлыкъ этгенди деб, хапар айтыргъа къонакъ ёч болгъанды.

Сапар а не эсе да аны кёзюне кёрюнюрге суймегенди. Ол кече кесини болумсузлугъу эсине тюше, кесинден кёлю чыгъа, къызбайлыгъын унуталмай, къёб заманны бушуу эте ашыргъанды.

Адамлыкъ болмаса, нёгерлик болмазына, ишни да онъмазына не сёз барды.

Соруула бла иш.

1. Сапарны адамлыгъы джокъду деб автор нек айтады?
2. Атлы не джигитлик этгенди?

Хапарны планын салыгъыз эмда ол планнъа кёре ичиндегин айтыгъыз.

Нызы.

Сеженланы А.

(Е л к а.)

Минъи-Тау ну субай ёсген эрке къызы,
Къыш да, джай да джашил тургъан айбат нызы,
Айырылыб атасындан, анасындан
Къаны таммай балта кесген джарасындан.
Кёпюрлени, къёк сууланы юсю бла,
Таракъ тау ну, тар чучхурну ичи бла,
Терен къюртлю, гопбан бузлу гыйы бла,
Келди бизге намысы эм сыйы бла.
Келди эсе, бериб орнун, сыйлаб атын,
Кийдиргенбиз дарий, чилле, кюмюш, алтын,
Гокгаладан зыр-зыр этиб аллын-артын,
Джашнатханбыз джанкъылышча хар къат-къатын.
Тёпбесинде къызыл джулдуз джандыргъанбыз,
Тёгерегин джашил нюрден алдыргъанбыз.

Халкъ бир-бирин къучакълайды, суююнеди,
Хар къайсысы суюеди эм суююледи.
Той этебиз, къарт да, джаш да исдемеге
Барадыла, къартла бир да исдемейле,
Нек десегиз, джыл-джылдан джаш бола ала
Джашайдыла, тѣрюбюзге къууат сала.
Биз джырлайбыз, къууанабыз тепсей тюзге,
Къууанчыбыз да — джанъы джыл келди бизге,
Тынчлыкъ сакълар, байлыкъ къозлар, ёсюм къошар,
Нызы кирик кѣгерген ёмюрбюзге.

Соруула.

1. Назмуда нызыны юсюнден не айтылады?
2. Ол къайсы заманда келтирилгенди?
3. Джанъы джылны къууанчына сиз къалай хазырланасыз?

Д Ж А З.

Джаз.

Ёртенланы А.

Кесилди ол къар, боран, ачы аяз;
Келди джылтыраб нюрлю, суююмлю джаз,
Эриди тауну, тюзню джабыб тургъан
Юйсюзлени тушманы — акъ джууургъан.
Ачылды кёкню бети, джерни джюзю,
Кюлдю, ышарды урунъан халкъны кёзю.
Къарасанъ табигъатны хар джеринде
Хар джанны, джаныуарны хар биринде
Бир джарыкъ, бир къууанч хал кёрюнеди,
Кёрген кёз алданады, териледи.
Суу ызында къазчыкъла, бабушчукъла —
Тюрлю-тюрлю алакъанат къушчукъла:
Джарыкъ джырла джырлашыб суююнелле;
«Джаз келди!» — деб баш къагъыб ийилелле...
Турма, джолдаш, сен сыртынъдан джатыб,
Ишни-кючню барын да кенънъе атыб,
Оздурма бу кёзююнню — чач, урлукъ чач,
Джазда алданыб, къышда къалмайыкъ ач!

Соруула бла иш.

1. «Акъ джууургъан» не затды?
2. Поэт джазны келгенин къалай суратлайды?
3. Назмуда ишни юсюнден не айтылады?

Назмуда таб сёзлени табыгъыз.

Джаз танъ.

Боташланы А.

Джаз танъ атар ышарыб, кюлюб,
Сюйюмюн чачар къайгъынъы билиб,
Кёксюл кёлегин салкъынлаб кийиб,
Къызыл этегин тегерек ийиб.

Хар тюрлю джанла юсюнде ойнагъан,
Къарасанъ кёрюб кёзюнь тоймагъан,
Юс байлыкълары келбет толтургъан,
Мийик таўлагъа сабыр олтургъан.

Танъ джарыкъ бла къанатлычыкъла
Джырлаб башлайдыла джаз танъны сюйюб,
Бу ариулюкъгъа — тамаша халгъа
Джетди къызарыб, джарыкъ кюн тийиб.

Соруула.

1. Джаз танъны автор къалай суратлайды?
2. Джашаўда кюнню къаллай магъанасы барды?

Хош келдинъ, Май!

Чотчаланы М.

Хош келдинъ сен, тюз иннетли
Урунъан халкъны Майы,
Джазны, джерге берекетни,
Къууанчны текген айы!

Сау кел, джыл сайын тансыкълаб,
Бек сакълаучу айыбыз,
Хорламыбызны хыйсаблаб,
Къанат берген Майыбыз!

Рахатлыкъны бегитиуде
Ачыкъды сени атынъ,
Ишчи халкъны бир этиуде
Толу болур муратынъ.

Джарыкъ кюнню бизге ийген
Шохлукъ нюрюн джерге джай,
Къууат салгъан, къууанч берген,
Джюрек суйген сыйлы Май!

Соруула бла иш.

1. Автор май айгъа «Джерге берекетни, къууанчны тѣкген ай» деб нек айтады?

2. 1-чи Май байрамны нек этебиз?

Назмуну магъанасын айтыгъыз.

Май.

Байрамукъланы У.

Джашилледен кийиниб джер,
Гокгаладан толгъанды,
Кюн тийиб, кѣк джашнаб,
Къууанч тюрсюн алгъанды.
Майны кюню къут бериб,
Джерге хурмет тѣгюледи.
Май байрамы халкълагъа
Сыйлы бетден кѣрюнеди.
Майны кюню-нюрлю кюн,
Джан-джаныуар къозгъалгъан:
Ишчи-элли биригиб,
Ёмюрлюкге шох болгъан.
Тибсейдиле къууаныб,
Джашла, къызла май тойда.
Байрам джырла джырланыб,
Къууанч болад хар къайда.
Джуртда болгъан май байрам
Джер джюзюне нюр тѣгеди,
Халкъгъа къууанч кюн берген,
Партиягъа сый береди.

Соруула бла иш.

1. «Джашил кийиниб» дегенни къалай ачъылайсыз?

2. 1-чи Май байрамны урунганлагъа не магъанасы барды?

Назмуну азбар этигиз.

Фатима.

(Х а п а р).

Сарылары В.

— Болушугъуз! Болушугъуз!—деген тауушла Исхакъны къулагъына келиб илгендирдиле. Исхакъ туруб къарагъанында, кёлню ичинде башы тюрюне айланыб бир къайыкъ, андан берлакъда джагъадан узакъ болмай бир тиширѳ бир бата, бир кёрюне, чебгени джунчута, чач эшмелери къолларына чырмау бола, джюзерге кюреше келе эди. Дагъыда джагъагъа дери джюзе келиб, тал тереклени суугъа джетиб тургъан бутакъларыннан къадалыб, тышына чыгъаргъа къарыулары джетмей тургъан эки къыз.

Чабыб келиб аланы суудан алды да, Исхакъ суугъа секирди. Джюзюб баралгъаныча барады, алай а кёлню аур суу Исхакъ ашыкъгъанлыкъгъа, бир да ашыкъмайды. Суугъа кетген да джюзерге дыгаласын къюуб, энди кесин суугъа батдырмай, къалкъаргъа кюрешеди. Алай болгъанлыкъгъа кийимлери бла кетиб, джан дыгалас этген адамда къарыу къалмагъанды.

Исхакъ джетиб, бата тебрегенни бир къолу бла тутуб, джюзюб тебреди. Ызына бир кесек келгенден сора, Исхакъны да къарыуу тауусула башлады. Къюуб чыгъаргъа болмайды, алыб чыгъаргъа — арыгъанды, джетеллик тюрдю... Тегерекде болушлукъ этерик киши кёрюмейди. Сууну тартхан къолу талыб, Исхакъ аны барын-джогъун да билмей башлагъанды... Онъ къолун тутдуруб, ол бир къолу бла да бир кесек джюздю. Дагъыда ауушдурду, андан сора да... Алай бла къыйырына джетерге тамам къарыусуз болуб, батыб тебрегенлей ёрге тургъанында, аякълары джерге тийдиле. Негери да ёрге турду. Тышындагъы экиси болушуб, быланы суудан чыгъардыла.

Бир кесекден сора Исхакъ эсин джыйыб къарагъанында, ол алгъын чыкъгъан экиси кийинирге кюреше, ючюнчулери да аланы юсюне ёрге сюелиб, узун чач эшмелерини седиреген учларындан суу саркъа, аякъларында да туфлилери джокъ, эринлери кегериб, безгеги тутханча къалтырай тура эди. Тентирей-тентирей арлакъгъа барды да, терек тюрюнде плащ бла тапочкалары: «Магъыз!»—деб къызлагъа бериб, джалан аякъ шахарны сансыз орамлары бла квартирасына кетди. Тенълери не

къадалсала да, не болгъанын айтмады Исхакъ. Бир-эки стакан исси чай ичди да, тешиниб оруннъа кириб, китабына эсин ийди.

Эртденбласында экзамен бериб юйуне келгенинде, тюненеги юч къыз Исхакъны Рамазан деген тенги бла сёлеше тура эдиле.

— Да энди танышайыкъ... Исхакъ... Валя... Надя... Фатима.

— Бек ашхы, олтуругъуз,— деб Исхакъ къызланы олтуртуб, кеси да олтурду. Тюнене болгъанны юсюнден сёз башларгъа скоймей, Исхакъ къызлагъа башха хапар айтыб башлагъанында, Валя: «Сиз ким болгъаныгъызыны, джашагъан джеригизни, окъуб чыкъгъан школугъузну, ишлеген джеригизни (Исхакъны кёкюрегинде комсомол значыкъны кёрюб), сизге комсомол билет берген комитетни да айтсагъыз, биз сизни тюнене адамлыгъыгъызыны газетге джазарыкъ эдик»,— деб къолуна къагъыт, къалам алыб тохдады.

Исхакъ болгъан ишни кишиге да айтмай къоярыкъларын изледи. Анъа Валя бла Надя асыры онъсунмасала да, Фатима къууанды. Ол Исхакъгъа нени эсе да айтыргъа излей, айта башлай да биреу тыйгъанча бола туруб, къызаргъан да эте: «Бюгюнден ары сени къарнашымдан башха кёрмезме»,— дегенинде, Исхакъ: «Сау бол, Фатима, мен да бюгюнден ары сени эгечимча кёрлюкме»,— деди.

Джангъы къарнашына къууаныб, Фатиманы бети джарыды.

Соруула.

1. Сиз суугъа кетген адамны кёргенмисиз?
2. Суугъа кетгенлеге болуша туруб Исхакъгъа эм кыйын тийген не болгъанды?
3. Ол ишинде Исхакъны джангылычы болгъанмыды? Болгъан эсе ол къайсыды?

Бир минутха.

Бир минут къыралыбызгъа уллу хайыр береди: минутха къазылыб алыннган ташкёмюр темир джолда 30 эшелонну минь километр узакълыкъгъа элтдирирге боллукъду; бизде бир минутха хар автомобиль завод бир автомобиль ишлеб хазырлайды; фабриклерибиз минутха 13 минь метр къумач согъадыла, миньден артыкъ аякъ кийим тигедиле; минутха 250 тонна нефть,

2350 тонна ташкёмюр джерден алынады; шекер заводла 20 минъ тонна шекер этедиле.

Бизни къралны ишчилери бары джылны ичинде хар кюн сайын ише сѣзге болуб бир минутну сирелселе, къралгъа 500 миллион сом заран тюшерикди. Ол ачхагъа ўа 20 минъ иги юй ишлетирге боллукъду.

Кереклисича окъумай, ишлемей, заманын бош ийе, борчун толтурмагъан адамны халкъгъа, къралгъа зараны тийеди.

Джашауубузну игиден-иги этер ючюн, хар адам къаджыкъмай тутхан ишин баджарыргъа керекди.

Сѣз ючюн, бир джылны ичинде СССР-де ишлеген адамла барысы да ишлерин джангъыз бир процентге ёсдюрселе, 1400 комбайн, 9500 автомобиль, 3220 трактор, 27 минъ тонна къагъыт, 336 минъ сагъат, 73 миллион метр къумач, 683 тонна къурч, 4 минъ тикген машина, 40 минъ тонна эт, 250 тонна сары джау, 110 миллион пуд мюрзеу, 65 минъ тонна къум шекер бизге планы тышында къошуллукъ эдиле.

Заманыгъызны бош ашырмагъыз, хар минутну магъанасын билиб, игилик этерге кюрешигиз!

Соруула.

1. Бир минут иш къралыбызгъа не хайыр бередиди?
2. Сиз заманыгъызны бош ашырмай, кереклисича окъургъа, ишлерге кесигизни юретгенмисиз?

АТА ДЖУРТУБУЗНУ АЛГЪЫН ДЖАШАУУНДАН.

Михаил Васильевич Ломоносов.

Север Двина айрымканларыны биринде, Архангель губернияда, Денисовка деген эл орналгъанды.

1711 джыл бу элде чабакъчыны юйдегисинде улан туугъанды. Ол джашчыкъ арт алада белгили учёный эм поэт Ломоносов Михаил Васильевич болгъанды.

Сабий заманында, анасы сау сагъатда, Михаил Васильевични джашауу иги эди. Ол кеси да къарыулу, тири, саулукълу джашчыкъ болуб ёсгенди.

Аны джашауу сабий оюндан, джубанчдан толу эди: не элде башха джашчыкъла бла чабыб айлана эди, не ашыкъ ойнай эди, не чабакъ тутта эди.

Ёнъе ол кёзюуде огъуна тенълерини арасында айырылыб аны сынчылыгъы белгили эди. Аны неден билесе десенъ, бир алада сабийле бла ойнай тургъанлай, къууанчлы оюнну арасында, алайына тохдаб къалыуучан эди. Тенълери да Мишагъа не болгъанын билмей эдиле. Башха тюрлю зат болады деб, кёллерине келмей эди.

Миша уа кёкден тюшген къарны джулдузчукъларына кёзюн алмай къарай эди.

Бу джулдузчукъланы былай сейир ким этгенди? Къара булутдан ала нек тюшедиле? Ала, къолгъа тийгенлей, суу болуб нек къаладыла? Суу къара булутха къалай чыкъгъанды?..

Джашчыкъны, къаты бла озгъан зат бары аны тохдатыб, эсин бёлдюре эди, булджута эди, бары аны акъылына тюше эди.

Къаты джел, кёк джашнау, джулдузла, кюнню джарыгъы, гитче ууакъ джаныуарчыкъла (чибин, гёбелекгеле дегенча) — бары муну сабий башына сансыз-санаусуз соруула келтириб, аланы уа ол атасына, анасына сора эди.

Алай а аны атасы, анасы къарангъы адамла болгъандыла.

— Окъусанъ, китабладан барын да билирсе,— деб, Мишаны ыйнакълай, анасы хаман алай айтыучан эди.

Ол сеbebден джашчыкъ барын билирча заманны тѣюзсюз сакълай эди.

Алай бла, ахырында атасы Мишаны элчи Шубной Иваннъа окъутургъа салгъанды.

Кесини кѣб тенълерин сукъландыра, джашчыкъ окъургъа дженъил юреннъенди.

Михаилгъа атасы:

— Джаз биргеме тенъизге барырса,— дей эди.

Ол заманда чабакъ тутаргъа онѣки джыл болгъан джашчыкъла бары да киши къалмай баргъанча, барыучан эдиле.

Атасы бла тенъизге кетиб, Ломоносов Михаил хар неге да эсин бѣлюб къараучан эди.

Ломоносов Михаилны атасыны юсюнден аны чабакъ тутууда джолу болады деб айтыучан эдиле.

Аны джолуну болгъаныны себеби: тенъиз джашауну иги билгени ючюн эди.

— Бу ыйыкъда треска тукъум чабакъ тенъиз джагъагъа джууукъ келлик тюлдю,— деб Василий Дорофеевич айтыучан эди.

— Нечик? — деб Михаил сора тургъанды. Иги ашарыкъ табар ючюн чабакъ быллай кюнде къалайгъа айланыргъа кереклисин, анъа атасы анъылата эди.

— Ызындан къара, суу къанатлы къайры учады.

— Тенъиз къанатлы бизни къарнашыбызды, чабакъчы,— деб атасы юрете эди.

Тенъиз къанатлыланы учханларын сынаб, чабакъны аллы къалайгъа айланнъанын къалай билирге боллугъун ол джашына айта эди.

Джашчыкъ — анъылагъан джашчыкъ эди. Анъа бир затны эки кере къайытарыб айтыргъа керек болмагъанды. Ол бирден унутмазча акъылына алыб тургъанды.

Чабакъ тутуу башланса, кемеде иш кѣб болады. Джашчыкъла чабакъ ауну салыргъа, чыгъарыргъа да болушхандыла.

Михаил арымазча юреннъенди. Тенъиз къобхан заманда артыкъ бек къыйын бола эди. Гитче кемечик бир ёрге чыгъыб, бир энишге тюшюб уча эди. Толкъунла бортха чартлаб минселе, джашчыкъла сууну алыб тохдаусуз тегерге керек эдиле. Аякъларын кенъ джайыб, джыгъылмазча, Михаил сау сагъатланы къаты иште чыныкъгъанды.

— Тенъиз терсине тартады. Аны дженъмесенъ, къурурукъса,— деб атасы айтыучан эди.

Хар джюзген айындан сора джашчыкъ батырдан-батыр болгъанды. Ол аллына уруб ёсе эди. Тутхан иши не къадар къыйын болса, ол къадар къаджыкъмай къатыдан-къаты болуб, ол ишин ахырына дери джетдире эди. Онтѣртюнчю джылында Ломоносов ёсюб, къарыу-кюч алыб джукъдан къоркъмагъан джаш болду.

Бир элчи къаллайла эсе да жангъы китабла келтиргенин Ломоносов эшитгенди. Ол сагъатдан анъа атланыб баргъанды. Китабланы алыр ючюн бек джалыннъанды, уллу къыйналгъанды. Асыры къууаннъандан аягъыны тубюнде чѣб сынмай, юйге чабыб кириб, кесини яцигини тубюне китабланы джашыргъанды. Аны окъуугъа джюреги тартханын атасы огъурамагъанын ол билгенди. Артыкъсыз да ёге анасы (бу кѣзюуге, аны анасы ёлюб, атасы экинчи къатын алгъанды) окъугъанын кѣрсе, чабыб кѣб кере муну китабларын сыйыргъанды.

Ол себебден джашчыкъ бир заманда юйде сакълаб туруб

бары джукълагъандан сора кесини суйген ишин къолгъа алыу-чан эди.

Алай бла бу бир джолда кечеге дери сакълаб, джанъы китабланы окъуй башлаб танъ джарыгъынчы олтургъанды.

Москвада школла бардыла, алада кече сайын окъутадыла, таб, тыш халкъланы тиллеринде да деб, Ломоносов кесини алгъын учителинден алай эшитгенди. Москваны юсюнден оюм, анда хар неге да юренирге боллукъду дегенлери Ломоносовну джюрегине тюрелиб къалгъанды.

Атасы къатыш ау бла чабакъ тутаргъа барса да, юй джарлылыкъда джукъ ишлесе да, арабин, Москвагъа къалай джетсин, анда школгъа адам къалай тюшсюн деб, тюшю-тюню да ол болгъанды.

Михаилгъа оналты джыл толгъанында, ёге анасы джашны атасына, Михаилны юленир заманы джетгенди, юйге болушургъа бир тишируу керекди, деб башлагъанды. Атасы джашы бла келин келтириуно юсюнден сёз къозгъагъанында, Михаил джыларын кючден тыйыб, кесини кёлюндеги сёзюн, окъургъа суйгенин, элчилени джашауларын джюреги ушатмагъанын айтханды.

Былайда анъа ёге анасы да, атасы да ачыуланнъандыла, кёб да урушхандыла.

Михаил Васильевични уа тюшю-тюню да Москва болуб, ол атасы бла сёлеширге мурат этгенди.

Василий Дорофеевич аны анъыламагъанды.

— Сенъе не окъуу керекди энди? Тынч, дженъил джашау-му излейсе?— деб хыны этгенди.

Атасы баласы бла кёб да сёлешгенди, кёб сагъыш да этгенди. Ол Михаилны бир тутхан ишин къаты тутуучу болгъанын билгенди, кетерге эсине тюшген эсе, аны къайтараллыкъ тюлсе. Джибермесенъ да, кеси бериб кетерикди. Ол заманда керти да ызына къайтыргъа болур.

«Джиберирге да болмайды, джибермезге да болмайды»,— деб Василий Дорофеевич сагъышха киргенди.

Ол джашына заран болмазгъа, ёнъе сахарда джашаргъа ача уа бермезге оноу этгенди.

Михаил джолгъа хазырланыб башлагъанды. Бир капек ачхасы болмагъанлай, джолгъа чыгъаргъа болмай эди. Шубной болушду: юч сом ача берди. Ол ачхагъа да Москвада кёб джашаргъа мадар джокъ эди.

Михаил Холмогордан чабакъ джюкленнъен арбалагъа миниб чыкъгъанды, джюк арбала бла Москвагъа келгенди. Аллында Москва кёрюннъенинде, Ломоносовну къууаннъандан джюреги уруб, кёзлеринден джыламукъла чыкъгъандыла.

Алай болгъанлыкъгъа Москвада кирир джери болмай, ол ал кече чабакъ сатхан джерде чанада къалгъанды.

Эртденбла эртде алайгъа билмей тургъанлай, Ломоносов бла бир элчи келгенди.

Ол Михаил Васильевични кесине чакъырыб, джылытыб эмда къысха заманы ичинде, бир танышы болушлугъу бла, монастырдагы Заиконоспасское училищеге джарашдыргъанды.

Москвада Ломоносовгъа къыйын болгъанды. Арта, ол теньине Москвада кесини джашаууну юсюнден былай джазгъанды: «...Кюнюне бир алтын¹ джал алыб, бир кюннъе ашаргъа ётмекге бир капек джарымдан артыкъ, квасха бир капек джарымдан артыкъ джояргъа болмай, къалгъаны къагъытха, аякъ кийимге эм башха керек затлагъа къала эди. Ол халда беш джыл джашадым, окъугъанны да къоймадым. Окъугъанла, гитче джашчыкъла, къычырыб, бармакълары бла мени кёргюзе: «Къарачыгъыз, джыйырма джыл болгъан къаллай хонта латинча окъургъа келгенди!» — дей эдиле.

Ёнъе кесини дерслерине эси кетгенден, Ломоносов джарлылыгъын, джолдашларыны хиликгелерин унутханды.

Бир джылгъа юч классны курсун тауусуб, аланы къысха заманда джетиб озгъанды.

Ломоносов училищени бошар замангъа Заиконоспасский монастырдан Петербург Илму Академиясында джангъы къуралгъан гимназиягъа училищеден онэки ашхы окъуучу джиберирге деб, Петербургдан излегендиле.

Окъуучула физика бла химияны окъургъа чакъырылгъандыла. Айхайда, Ломоносов ол онэкини ичинде къууанч тыбырлы болуб Петербургга кетгенди.

Ломоносов Петербургда кёб болмагъанды. Эки нёгери бла бирге аны окъургъа тыш къраллагъа джибергендиле. Бурунча джанын-къанын салыб, ол дерслерин окъугъанды.

Профессор кесини академиягъа джазгъан письмоларында аны алим боллукъ фахмулулугъун, окъуун да махдаб тургъанды.

¹ Алтын — юч капек.

8 июльда 1741 джыл Ломоносов Петербургга къайытханды. Туугъан джерин кѣргенинде, джюреги уруб къууангъанды. Ол Россияны бек суйгенди.

Ломоносов Россиягъа терең, уллу билим алыб къайытханды.

Енъе Ломоносовну бек суйген дерслери кесини бютеу бош заманын берген естество наукала болгъандыла.

Электричествону, кѣк джашнауу, тейри джарыкъ, север джарыкъны чыкыганларыны, таулары къалай къуралганларыны, металлы ташлары къалай излерге керек болгъанын, кюнню тюрлениуюн билиуню юсюнден ол исследование елеле джазгъанды.

Ол аны бла бирча назмула этгенди, орус тилни грамматикасын да джазгъанды.

Москва университетни къууар ючюн Ломоносовну уллу магъанасы болгъанды. Анда биринчи учителле аны учениклери болгъандыла. Бютеу орус халкъга билим бериуню кереклисин анъылаб, ол ал училищелени да эсинден кетериб къоймагъанды.

Ломоносов орус халкъга кѣб хайыр этгенди, бизни Ата джуртубузну хар бир джеринде да аны аты ёмюрлюкде къаллыкды.

Соруула бла иш.

1. Ломоносов сабийликден къаллай халиге юренигенди?
2. Ломоносов кюнню, джерни къаллай тюрлениулерине сейирсиниб тургъанды?
3. Москвагъа ол неге тартханды?
4. Ломоносов къалай окугъанды?
5. Башха къралдан Ата джуртуна Ломоносов къаллай билим бла къайытханды?

Кесигиз энчи план салыгъыз.

Ломоносов Ата джуртуна къаллай уллу магъаналы, хайырлы ишле этгенин айтыб чыгыгъыз.

Эркинлик ючюн.

(«Къара кюбюр» романдан).

Аппаланы Х.

I. Тюрмеден къачуу.

...Бийнегер сюркеле келиб, Семёну къатына къысылыб, асыры къызгъандан орус тилден билген сѣзлерин бу джарарыкъды дегенин бирге джыйыб, орус тилни къарачай тилни да къатышдыра:

— Скатина баугъа джыйылгъанча, былайда турургъа ненада. Бугъоууну гырмык бла чырмаб, хайда уходи,—деб узалыб, Семённу аякъларына салыннъан бугъоудан зынъырдата къолу бла тутду.

Семён, сураты прустопну къолуна тюшюб танылгъанына сесгекли болуб туруб, къачмай мадары болмагъанын таныб, къалай къачаргъа да билелмей тюрмеден чыгъар къайгъыда болуб тургъанлай, Бийнёгерни айтханын анъылаб, бугъоулары зынъырдай ёрге къобуб, терезени темирлерине къабланыб арбазгъа къарады. Бийнёгер Семённу бугъоуларын юзеллигинден тюнюлюб, къаранъыда къармай келиб, Темуркъаны тюртюб айтды:

— Кечени аурлугъу кетгенди, былай тургъандан хайыр джокъду, бюгече былайдан къорамасакъ, соруу алыб бошагъандыла, элден къоратырыкъдыла. Элни ичинде бу кюнню келтире тургъан адамла къолларына деменьили джыйсала, джаныбыз саулай тишлик этиб ашарыкъдыла.

Темуркъа ынъычхаб, башын кёлтюре, олтуруб тургъанлай:

— Эшик аллында часауай сакълаб тургъанлай, мазаллы бугъоуну кёлтюрюб, къалай къачар акъылынъ барды. Таб эшик юсюнде адам болмаса да, киритлениб тургъан юден къалай къачаргъа мурат этесе?— деб сорду.

Бийнёгер Темуркъагъа къысылыб айтды:

— Былайдан къачхан алай къыйын тюлдю. Печь оюлгъандан бир бёлек кирпични къоратсакъ, бирибиз бирибизни кёлтюрюб, башына чыгъаргъа боллукъду. Ары бир чыкъгъандан сора, часауайны тюбге басыб, ачхычларын алгъан алай къыйын тюлдю. Бизни къыйнарыкъ Семённу бугъоуларыдыла, джюрюген заманда ала зынъырдамазча этерге керекди. Экибизни чабырларыбызда болгъан саламдан гырмык этиб чырмасакъ, бир тауш чыгъарыкъ тюлдю,—деб Темуркъа сёз къошхунчу эрлей эки чабырында болгъан саламны, дагъыда Темуркъаны чабырларында болгъан болджар саламны да бир джерге джыйыб, ары-бери титиб, къыйырын Темуркъагъа бурдуруб, гырмык хазыр болгъанында, Семённу аякъларына салыннъан бугъоугъа гырмыкны тыкъ чырмаб, учун бегитди. Семён ары-бери джюрюген заманда бугъоуну зынъырдамагъанына Бийнёгер къуаныб, эрлей, тири-тири печь оюлгъанны кирпичлерин алыб Семённъа узатыб, бир кесекден бир бёлек джулдуз тюргеге къарады.

Часауайны тюрмени къатындан ары озгъанына кѣз сакълаб туруб, Темуркъа бла Семѣнну имбашларына эки аягъын салыб, Бийнѣгер башын оджакъгъа сугъуб, бир бѣлек джолда силкинди, алай болгъанлыкъгъа чыгъалмазлыгъын таныб, ызына тюшдю. Не этерге билмей, джангъы тутулуб буруугъа салыннъан айю бурууну тѣгерегин ийисгеб айланнъанча, Бийнѣгер тутмакъ юйню ичинде ары-бери бурулуб барыб терезеден къараб, бери бурулуб, юсюнде кѣлегине деричи белинден огъары кийимлерин тешиб, полгъа атыб, аўзундан сѣз чыкъмагъанлай, эки нѣгерин печь къаланнъанны тюбюнде тартыб, къая ыраннъа миннъен къашха эчгича, секириб имбашларына миниб, биягъынлай оджакъгъа башын сукъду. Эки кере силкиниб чыгъалмагъанында, ючюнчю кере ёрге кючлю тебиннъенден эки нѣгерин да джыгъылтыб, бир ауур ынъычхагъан таууш да этиб Бийнѣгер оджакъдан чыгъыб ташайды.

Къасым кѣзлерин арбаз бла тюргеге къатдырыб къараб тургъанлай, бир заманда тюрмени оджакъгъындан бир къаралды чыгъыб, ийилиб джерге тюшерге айланыб келе эди. «Кѣзлерим, кѣб къараб тургъаным бла алас-булас кѣре болурла»,—деб, ачитхынчы кѣзлерин уууб къарагъанында, тюрмени башында аз къанджал таууш этдире, тюрмени артына тюшдю. «Бир ишексиз, былайда бир хыйла барды деб кѣлюне келиб, адам юй башындан тюшген джерге кишдикча къысыла барыб, юйню башындан тюшген къаралды тюрмени джанына къысылыб тургъанлай, артындан джетиб, бойнундан буууб, тюбюне салыргъа мурат этди, алай болгъанлыкъгъа чабакъны тутханча, къоллары джалан, мылы затха тийиб сылджыраб, экисини да бетлери бир-бирлерине айланыб бууушдула. Экиси да хырылдаб, бир-бирин тюбге салыргъа кюреше тургъанлай, Бийнѣгер Къасымны темир къысхашча къысхан къолларындан сыбдырылыб, ичинден чалыб тюбюне салды. Эки аслан бири-бирине тюбѣб бууушханча, бир-бири бойнундан къадалыб, джерде кюреше тургъанлай, Къасым бир къолун ычхындырыб, бир къолу бла кесини бойнундан къоруулай, кезлик бычагъын джанындан чыгъарыб, Бийнѣгерни къарны таба айландыргъанлай, тыкъырдаб тюрге эшикни къадауу ачылгъанында Бийнѣгер Къасымны юсюнден айырылыб эшикге чабыб, босагъада бир джумушакъ затха абына кирди. Къанамат босагъа тюбюнде джатхан часауайны хурджунунда пашот излерге мычыб, ызына тюргеге кириб, пашот тартыб джарытыб къарагъанында, Темуркъа

мюйюшге сюелиб, тюз аллында джаягына кѳан кѳатыб бир орус адам кѳзлери джана чачыны джартысы манѳылайына кѳан кѳатыш кѳатыб, кѳолунда кирпичи бла уругѳа керилиб, онѳ джанында белинден огѳары кѳымыжа, кѳаб-кѳара кѳаралыб кѳѳюрегине, кѳарнына кѳара тамѳала чанчхакѳланыб, эки джумдуругѳун кѳысханлай ѳре сюелиб, аны бу джанында кийимлери сагалланыб, аузуну кѳанагѳаны джалан сакѳалын джууѳб кѳѳюрегине агѳыб, кѳолунда кезлик бычагѳы джылтырай, аллына бѳеченѳи болуб биреу тура эди.

Алгѳы бурун Бийнѳгер джити кѳараб туруб:

— Кѳайдан чыкѳдынѳ, Кѳанамат? — деб, пашотну джукѳлата, сермеб кѳойнуна кѳысды.

Экинчи кере пашот тартылгѳанында, Кѳасым Бийнѳгерге ийилиб, джити кѳараб:

— Тейри, алан, экибиз тюрмени артында гырмыр болургѳа тебреген кѳре эдим, — деб бычагѳын кѳынына сугѳа келиб, эрлей кийине тургѳан Бийнѳгерни джунчута, бойнундан кѳучакѳлады. Кѳанамат Бийнѳгер бла Кѳасымны ортасында джанѳылычлыкѳ болгѳанын эсгериб, эшикни кѳайытара айтды:

— Мындан ары «гырмыр» болмаз ючюн, тюрмени ичиндегиле кѳаууму да бизни адамладыла, бу орус адам мен таныгѳан адам тюлдо, алай башына зарауатлыкѳ джетиб бизни адамла бла тургѳан бизге узакѳ адам болмаз, — деб кѳлюме келеди.

Пашотну джандырыб, кѳзлери Темуркѳа бла тюбегенинде кѳызарыб башын энишге тута нѳгерлеринде Кѳасымгѳа айланыб:

— Босагѳа тюбюнде джатханны бери кийиригиз!

Часауай аузундан чебген кѳыйыр кѳараб, кѳзлери байланыб полгѳа сойланнѳанында, Кѳанамат сыйыргѳан шкогун эшик артындан алыб, кѳолуна кѳысыб, джатхан часауайны кѳатына чѳгелеб, деменѳили айтды:

— Санѳа джукѳ сорулгѳан заманда тил тутмасанѳ, экинчи манѳа тюбесенѳ, эшитмедим деме, санѳа кечегиде бир хыянат джетмесин — эшиклени кѳайтара кетерикме, эртденблагѳа деричи кѳобмай тынчай, — деб тартыб эшикни кѳадауун салыб, киритин этиб, ачхычланы хурджунуна салыб, Семѳннѳа мурукгу эте, алларында праулен арбаздан чыгѳыб, уллу джолдан джаллай, суу джагѳаны ѳрге айланыб тебреди.

Темуркѳаны юйюню туурасындан оза башлагѳанлай, Кѳа-

наMAT артына туракълаб, тегерегине басынган негерлерине айланыб:

— Былайдан ары ауруган кьартны созгандан хайыр джокъду, ушата эсе, ол Къасым бла кьалсын, не мадар этсе да, ол аны праулен итлени кьолуна тюшюрмез; кьалган джашла бла мен таяна барайым. Рахат кезюуде бир мадар этербиз ансы, бу чекледе кьб турургъа джарарыкъ тюлдю. Эртденбла келиб тюрмени кергенлей, Къыямыт бла Биймырза эгер итлерин терт джанына джарыкъдыла. Къасым да кьартны бир бек джерге джарашдыргъанлай, кезге тюртюлмей, бир мал кьош болган джерге джанларгъа керекди,— деб баш энишге кьараб тохдады.

Темуркъа ауруган бутуна джантая, алгъа чыгыб ауазы кьалтырай айтды:

— Бу таш ёзен тарлыгындан бытдыр манъа тар болганды. Кьарт кьатыннъа не кычырыкъ этеим ансы, бу итлени кьолундан ычыныб кьорагъандан игиси джокъ эди. Алай болса да сиз джашсыз, ёлмесек игилик бла тюбейик. Башыгызны сакълагъыз, артыкъсыз да бек бу мени орус негериме манъа кьарагъанча кьарагъыз, тили-дини башха болса да, мен ёлюб кетсем да аны игилигин унутурукъ тюлме. Сиз кьараньысыз, дуняны билмейсиз, ол керген, билген, тюзлюкге джюрюген адамды, ол юретген затдан чыкмагъыз. Аны ызындан барсагъыз абынмазсыз, барыгъыз иги джолгъа,— деб, кьоллары кьалтырай, джыламсырай келиб, Семёну кьаты кьучакълайды, аны ызындан Бийнегерни, эм артда Къанаматны кьучакълаб, джыларыгъы тамагына тююлюб:

— Ол насыбсыз тышырыу сабийни сакъла,— деб, башын энишге тутуб, бир джанына бурулду.

Бийнегер Къасымны кьучакълаб, кьулагъына айтды:

— Аздан кьалдым ансы, кьарнымы тартыб кьоя эдинъ. Къанамат пашот тартхынчы сенсе деб джети джукълаб эсимде джокъ эди. Саулугъуму-саламатлыгъымы кьартларыма айтырса — анам биягъы сытыб тебрер, кьоркъма деб кёл эте тур,— деб бир-бири кезлерин упба этиб айырылдыла.

II. Дорбунда.

Къанаматны негерлеринден экеулен айырылыб, биргесине Бийнегер бла Семён кьалыб, суу джагъаны ёрге айланганларында, тийреледе тауукъла кычыра тебредиле. Джулдузла бир-

бир джукъланыб башлаб, Ексюзле джанындан танъны бурну кёрюндю. Уллу джолдан арба джызылдагъан, эшекге хыны этген тауушла келе тебретиле. Джагъа тийреден гырджын кюйген ийисни огъаргъы эртден аяз къачхынчыланы бурунларына урдуб, ач болгъанларын билдире, аууз сууларын келтирди. Семён аякъларына къадауланнъан бугъоулу арасындан чабыр бау бла тагъыб, джерге сюйрелмезча къолуна алгъанлай, кишен салынгъан атча, уакъ-уакъ атларгъа кюреше барады, алай болгъанлыкъгъа бугъоу инчиклерин ашаргъа къалыб, баралмай тохдагъанында, эки нёгери эки джанындан кириб, арыгъынчы кёлтюрюб, бир кесекни элтдиле. Джолгъа чыкъгъанларында, адам ишекли болмасын деб, эки нёгери эки джанындан кириб, аны тенъли акъыртын барыргъа кюрешдиле, алай болгъанлыкъгъа бугъоулу инчикни къысхан тогъайлары ашаб, чий этиб ачытханларында, Семён не кюрешди эсе да, дженъил-дженъил тохдамай баралмазгъа къалгъанында, Қъанамат эрлей кёлек езююун джыртыб, Семённу къатына олтуруб, къанагъан инчиклерин къаты байлады. Андан сора инчиклерини ачыгъаны бир кесек сериуюн болуб, нёгерлери да болуша, тауланы башы саргъалыргъа ач, суусаб болуб, къара тер басханлай, Қъанамат джашагъан дорбунну тюбюне чыгъыб, къаядан къобхан къара джассы ташха олтурдула. Қъанамат къаягъа къысылыб, юч кере сызгъыргъанында, мычымай къаяны эринден маралча Бадимат къарады. Тюбюнде эрин эслеб, къая джарылгъаннъа ташайыб кетиб, быкыны чыгъарыб энишге узатды. Семён бугъоуланнъаныны себебинден быкыгъа ёрлейелмезча кёргенинде, Қъанамат быкыгъа, Семённу сейирсиндире, эрлей илиниб чыгъыб, джибни къыйырын тюбюне атыб, тартыб Семённу башына чыгъарды. Эм артда Бийнёгер чыгъыб бошагъанында, быкыны алыб асыралгъан джерине, къая тешике салыб, нёгерлерин чакъыра, дорбунну ичине кирди.

Джанъы киргенлей, ташкёмюр къазылгъан тешикча, ичи къаранъы болуб туруб, къачхынчыланы кёзлери къаранъыгъа юрениб, дорбун джарыгъында, Бадимат хабджюклени къатында ёрге сюелиб, Қъанаматха джити къараб, тюгел джилтини юзюлмеген отха Ибрахим аякъларын узатыб джукълаб тура эди. Бадимат бети дарийча тюрлене, джанъы келген къонакъладан Бийнёгерни къолун тутуб, Семённу габырайы бла картузу болгъанына къынъыр къараб, дорбундан чыкъды. Бадимат атасын кёрмей къайгъылы болгъанын эслеб, Қъанамат ызындан

чыгыб къарагъанында, Бадимат къая кыйырына олтуруб джылай тура эди. Аякъ тауушха бери бурулуб, Къанаматны кѣрюб, мынчакълача кѣзлеринден джыламукъла къуюла:

— Мен сени бери хар кимни ташы деб джибермеген эдим, тюргеге тюшген атамы бошла деб джиберген эдим,— деб къатыдан-къаты джылаб тебреди.

Къаяны эрине джууукъ баргъанын суймей, Къанамат кѣлтюрюб бери ала айтды:

— Къартны бошлагъанма, бир оноугъа деричи Къасымлада къоюб келгенме, была аны нѣгерлеридиле, кесинъи былай хылымылы этме да, къонакълагъа къара.

Джаралы болгъан эчгини кѣзлерича мыдахлыкъ басыб, джыламукъ джибитген уллу къара кѣзлери жарыкъ джангъан мыдыхча джылтырай, сорду:

— Кертими айтаса?

— Керти айтмай, къачан кѣргенсе алдагъанымы?

— Алай эсе, бери ала келсень а!

— Амманы къоюб келирге унамады.

— Не эсе да иги ыйнаналмайма!..

— Ма бу тийиб келген кюн бла ант этеме,— алайды!

Ант этгенинден сора толу ыйнаныб, джаз тийген кюнча, ышара:

Энди алай эсе, мангъа айтхан джараусуз сѣзлеринъи кечеме,— деб Къанаматха, кылыч кибик кыйылгъан, инъичге къара къашлары кѣлтюрюлюб, кѣзлери кеслери алларына ышара, къарады.

Кюн тауну кѣлекгесинден ычхыныб, мийик джерге тюшген кырауну эритиб тютюнлетеди, къая кеселекгечикле кюн кызыдыргъаннъа орунларындан чыгыб, ёрге-энишге къурт-къумурсха излеб джортадыла. Ёзенде баргъан уллу сууну тауушу бир-бирде аяз къатыш, ашлыкъ суургъан тауушча келеди. Мыллыкчы къушла дорбун болгъан къаяны башында тѣгерек бурулуб, джукъ излегенча рахат учадыла.

Къанамат ауур джюкню кѣлтюрюб дорбуннъа чыкългъанында, Ибрахим темир бугъоуну кюлуна алыб, ууакъ тишлерин агъартыб, ышара тура эди. Джюкюн дорбун аллына атыб, бугъоуну кюлуна ала, сорду:

— Къайдан табханса бу джаман затны?

— Семѣнну аякъларындан алгъанма.

— Неди алай деген, къалай алгъанса?

— Ол джукълагъан заманда юсюне эски тонну джабдым да къобардым да алдым.

— Семён кеси къайдады?

— Хурулдаб джукълайды.

Бугъоугъа чырмалгъан эски чабыр салам гырмыкланы юзюлюб, дорбунну аллына атылыб тургъанларын кёрюб джашчыкъны къолтукъларындан кёлтюрюб, эки кёзюн упба этиб:

— Аферим, иги джашха!— деб джерге сала,— бу заманына джетсе тири, джигит адам болмай къалмаз,— деб кёлюне келе, дорбуннъа кирди.

Дорбунда Семённу аякълары бугъоудан бош болуб, отджагъа кенделен тюшюб, юсюне да тон джабылыб джукълай, аны бери джанында да, олтургъанча артына аўнаб, Бийнёгер джукълай, Бадимат да гырджын этиб бошаб, агъач аякъгъа къолларын джууа тура эди.

Отну уллу джагъыб, Қъанамат туруб Бийнёгерни, аны ызындан Семённу уятды. Семён, къоба келиб, аякъларында бугъоуну кёрмей, нёгерлерине кёзюу-кёзюу къараб, онъ джанында ышара тургъан Ибрахимни эслеб, къууаныб, къычыра айтды:

— О-о! Сен да мында тура кёреме, кел былай къатыма,— деб къатына чакъырыб, къолун тутуб, кесине къысды.

Бугъоуну къалай алгъанындан киши кеси башлаб хапар айтмагъанында, Қъанаматха айланыб сорду:

— Аякъларым бла кёлтюрюб чыкъгъан темир бугъоу къайры тас болду?

— Мен кёрмегенме,— деб иги анғылатыр ючюн башын силкди.

Бугъоу ашаб байлангъан инчиклерине къарай, нёгерлерине да кёзюу-кёзюу къараб сеирсине тургъанлай, Ибрахим бугъоуну зынъырдата алыб келди. Бийнёгер кечирек сеирсиниб, кёзлерин ууа сорду:

— Тоба-тоба, ким алды ол сагъатха аны?

Ибрахим къанъишча ёрге сюелиб:

— Ма мен алгъанма,— деб, бармагъы бла кёкюрегин тюртдю.

Бусагъатха деричи бугъоуну ким алгъанын билмей, Қъанамат алгъан болурму деб, армау болуб тургъан Семён секириб къобуб, Ибрахимни къойнуна къучакълаб, бир бёлек джолда башын упба этди.

Бугъоуну эгелген джерлерин ары-бери аўдуруб къараб, сеирсиннъенден башын силке, къараб, хурджунундан таза къа-

тъытлары бла бир китабчыкъны чыгъарыб, орусча джазды, аны тау тилге кѣчюргенимде былай чыгъады: «Бу бугъоуну эгеб алгъан 14 джыл болгъан таулу джарлы джашчыкъды, аны аты да Ибрахимди. Прауленде бу сынджыргъа «Шаман» бугъоу атай эдиле. Бугъоуну кѣлтюрюб тюремеден къачханланы бири — Семѣн Данилни джашы Асташенко».

Бу къагъытчыкъны бугъоуну бир джанына бегитиб, дорбунну ичинде къая джарылгъаннъа салыб асырады. «Шаманланы» бугъоу не затды деб, джаш тѣлюден кѣрюрге суйген неда бу джазылгъан затха ийнанмагъанлыкъ этген адам болса, дорбуннъа барыб, былай киргенлей онъ джанында къая джарылгъанны къармаса, патчахны къара, мутхуз дуняда таулу джарлыланы ийнени кѣзюнден чыгъарыб тургъан бугъоуну, арт кѣзюуде биреу табыб балта аузлукъгъа алыб кетмеген эсе, табмай мадары джокъду.

Дорбунда табылгъан затдан ашаб, къачхынчыла джел элтмезча болгъанларында, джараларын джууб, байлар къайгъы этиб тебрегенлерин эслеб, Бадимат, къармай кетиб къумач хурджундан тутулмагъан сапынны, ганаба тигилген эки джанъы джан джаулукъну чыгъарыб, Бийнѣгерге узатды. Семѣн башына дженъил-дженъил узалгъанын эслеб, Къанамат кюлде джылына тургъан къумгъанны алыб, бармагъына къуюб кѣрюб, башын джуудурургъа Семѣнну дорбунну тышына чыгъарыб джылы суу бла къан къатхан башын джуудуруб, чалкъы бурундан этилген джюлгюч бла башында джарасыны тѣгерегин джюлюб тазалагъанында, Ибрахим табыб келтирген джау хансны чапырагъын джарагъа тѣшеб, джан джаулукъну бир джартысы бла байлады. Андан бошаб накъырда эте, Бийнѣгерге къараб айтды:

— Белинъден огъары джанынъы бюгече алай кирсизча кѣрмегенме, тешин да кири ары кетер.

Бийнѣгер да тешинирге суймей артына тартды, алай болгъанлыкъгъа Семѣн да сѣз къошханында, дорбунну аллына чыгъыб, джыйырыла-джыйырыла тешиннѣенинде, белинден огъары джаны къазан къарадан къаралыб, джер-джерине къан сызла къатыб, эки билек къошу сыдырылыб, кѣлегин тешгенлей, кѣлек къатыш къатыб тургъан джараланы башлары ачылыб, къанаб тебретиле. Аны кѣргенлей, нѣгерлери сейирсиниб бирден соргъанча сордула:

— Былай къайда къобаргъанса билеклеринъи, бу къазан къара уа къайдан чыкъгъанды?

Хапарны узакъ созаргъа суймей:

— Тюрмени оджагъындан чыкъгъан заманда сыдыргъан болурма,— деб сыртына суу куйдуругъа энишге ийилди. Қъанамат суу кьюуб, Семён билеклерин ёрге къайырыб, сапын бла джуууб, Бийнёгерни сыртындан къазан къара джууулуб кетгенлей, уллу бычакъны джассысы тийген джерлери къарамор тамгъала болуб кёрюндюле. Аны кёргенлей, Семённу Бийнёгерни джууа тургъан къолу кеси аллына джумдурукъ болуб, тишлери жыгъырдай айтды:

— Мыллыкчы къаргъала!

Қъанамат тамгъаны къалай тюшгенин билмей сорду:

— Сыртындагъы къара кюлтюмле къалай тюшгендиле?

— Биймурзаны «саугъасыды».

Қъанаматны бети тюрлениб, суу куйгъанын тохдатыб, аллы Минъи-Таугъа буруб, акъыртын джукъа эринлерин кымылдата шыбырдай айтды:

— Сени мийиклигинъ бла, башынъа къоннъан тубанла бла, юсюню къуршалагъан ёмюрлюк бузла бла, чыпчыкъ ётмез бугъойларынъ бла, ёксюзлени джыламукълары, къартланы сакъаллары бла ант этеме, бу зорлукъланы мен къайытармай къоймам!— деб къатына сюелиб тургъан Ибрахимге къумгъанны узатыб, аур атлай, дорбуннъа ташайды.

Соруула бла иш.

1. Қыанамат бла Қыасым негерлерин тюремеден қыалай қыутхардыла?

2. Семён бла Бийнегерге не қыыйнлыкқыла эмда не ючюн джетгендиле?

3. Ибрахимчикни амалчы, акылы болганын неден билесиз?

4. Қыанамат, Бадимат, аны қыарнашчыгы Ибрахим дорбунда нек джашагандыла?

5. Қыанаматны джигитлиги, батырлыгы неден белгилиди? Ол тенъликни қыалай тутханды?

6. Семён, Қыанамат эм аланы негерлери кимге қыаршчыдыла эмда қыаллай джашау ючюн кюрешгендиле?

Хапарны планын салыгъыз.

Бек таб айтылгъан айтымланы табыгъыз.

«Қыанаматны дорбунунда» деб аты алай болгъан хапарчык джазыгъыз.

Қыанаматны антын азбар этигиз.

Таулу кыыз.

Байкыулланы Д.

Мен таулу кызем,
Мутхуз джулдузем,
Қыарлы тик таулада джашаем,
Башха болмайын,
Тюзлюк табмайын,
Тубан басхан айгъа ушаем.

Бир джарык кёрмей,
Джыладым белмей,
Аны уа киши сан этмеди.
Былай зорлукқыда
Джашау тарлыкқыда
Бир кыыз муратына джетмеди.

.....
Зорлук ташайды,
Тамам ушайды
Кюн тийиб эриген бузлагыа.

Эркинлик келди,
Школ берилди
Биз насыблы таулу кызлагъа.

Окзургъа бардым,
Кёб билим алдым,
Джарыкълыкъ дунияны бердиле.
Тубан чачылды,
Кёзюм ачылды.
Мени адам кибик кёрдюле.

Ма, энди джаным,
Тюйюлген саным
Тамам рахатлыкъда кълаллыкъды.
Ишлеб, урунуб,
Кенъ джашау кзурулуб,
Хар ким да хакъын тюз аллыкъды.

Соруула бла ишле.

1. Октябрь революциягъа дери таулу тышырыуланы джашаулары къалай болгъанды?

2. Коммунист партия таулу тышырыулагъа кълаллай эркинликле берди?

3. Элигизде иги окзургъан, иги ишлеген кызладан кимни билесиз?

Назмудан сиз бек джаратхан сёзлени, айтымланы юйде джазыгъыз.

Назмуну азбар этигиз.

Хамит.

С. Хатуов.

(«Танъ джарыккъда» деген повестден).

Бир джанына таяныб тургъан, тозурагъан саламбаш юй кюн чыкыгъандан кючлю джел ургъанлай ауаргъа джетеди. Юйню ичи мутхуз эди. Талай джылны тышырыу кюл тиймеген оджакъны бир джанына, юйню къабыргъасына сюртюлген гитче терезе миялачыкъдан ай бирча сууукъ къарайды.

Мюйюше алаша шиндикчикде Хамит олтурады. Назик сабий бармакчыкълары бла къадалыб ол, иги да джибимеген эсги тилимди бла кесини чабырларын тизеди.

От джагъада къургъакъ сыгынны оту сёньюб джукъланыб барады. Ол джашчыкълары джазыкъларыннанча, Хамитни сау кюнню ийнеклени ызындан чаба, арыгъанын билгенча этеди. Аны кирпичкери кеслери аллына джабылыб барадыла. Хамит мизни къайры тюртгенин кёрмейди. Джылтыргъан чабырладан ётуб, алысын бла къаура кесген аякъларыны ауругъанын да унутханды.

— Джат, джат, балам, эртденбла эртде туурса да бошарса,— деди ынъычхай атасы Забит.

Ол, эсги арбача, джызылдагъан орундугъунда къыйналыб бир джанына бурулду.

— Бир кесекчик къалгъанды, атам,— деди Хамит.

— Эй, къыйынлыкъ, къыйынлыкъ,— къарт Забит ахсыныб айтды,— чыгыр башха — чачырауукъ дегенлей, джарлылыгъыбызны юсюне да аурӯу къошулгъанды.

Ол аурӯу ахсыныб, солууун алыб, дагъыда башлады:

— Сен бир кюнню болса да солургъа керек эдинъ, мени бу налат аурӯу аурӯду да...

Аурӯгъанны ынъычхагъаны бир тохдаб, бир да къаты чыгъа эди.

Джашчыгъыны кёлюн аман этмез ююн, Забит ынъычхагъанын билдирмезге кюреше эди.

Нартюхге ычхыныргъа умут этген кёк ийнекни сау кюнню ызындан сюрюб айлангъаны Хамитни эсине тюшдю. «Иги саргъан, аны иесине ашха-схатха сойгъай эдиле, эркин сырт анъа аз болады»... деб, ачыу болуб, эсине тюшдю.

Эсине тюшгенин ол ачыкъ айтды. Атасы, ачыу кюлюшю келиб анъа къарады.

— Не этейик, балам, ол иесине ушаш джуду. «Ушамагъан— джукъмайды»,— деб сёз барды.

Талай минутну шум болуб турдула.

Сора Забит былай айтыб тиледи:

— Джашым, Меннъе суу ичирчи. Къошун ма былайда, мени къатымда турады. Сау болсун, Нафица, къартны сыйлаб, чабыб барыб, Къобандан сууукъ суу алыб бергенди.

Иги, халал къызчыкълары. Алгъыш этерге, башчыгъын сыларгъа керек эди, худжу аурӯу. Мен ёрге туралмадым...

Атасы Нафицаны юсюнден сѐлешгенинде, Хамитни джюреги кѳайгъылы болду. Ёнѳе ол атасына джукъ айтмады. Тюнене эртденбла, юйде эшик артында аѳуб тургъан туѳарчы таягъын алыргѳа ийилгенинде, Нафица анѳа эки кызыл бишген нартюх гютдю бла бышлакъ кесек бергенди.

Бусагѳатда да ол кызычыкъ аны аллында сюелиб тургъанча, кече аланы джукъусуз болгъанларына, атасыны аѳругъанына, аланы джарлы джашаѳларына ала бла бирге джаны ачыгъанча болуб, джашчыкъны кѳзюне былай кѳрюндю.

Нафицаны джылтырагъан эмда джумушакъ кѳарагъан кѳара кѳзчюклери аны эсине тюшдюле.

Хамит, сагъышха эси кетгенден, эсгермей кесини бармагъына мизни чанчыб, асыры ачыгъандан кычырыргѳа аздан кѳалды.

Эсине тюшгенле кетиб, дагъыда джанъыдан кѳара чачлы кызычыкъны сураты кѳзюню аллына келди.

Хамитни кѳолларына джумушакъ бармакъчыкъла тийгенча болду. Джашчыкъ илгениб уянды.

Ол джанъыдан юйню кѳаранъы, осал кѳабыргѳаларын кѳрюб, ахсинды.

Хамит бла Нафицаны ата-аналары кѳачандан бери шох болгъанларын киши да билмейди, бу, ким билсин, бек эртде болгъан да болур, ёнѳе бу джарлы юйлени джуѳукъ этген керти шохлукъду.

Бир анадан туѳгъанча, джашчыкъ бла кызычыкъ да алай шохдула.

Хамит бла атасын кѳрмей, Нафица чыртда джукъларгѳа джатмай эди.

Нафица аны башчыгъын кѳлтюрюб, кѳзлеринден джыламукъларын сюрте эди.

Кесини джаякъчыкъларындан да саркъыб-саркъыб джыламукъла агѳа эдиле.

Кѳб турмай Забит кесини онѳки джыл болгъан джашчыгъын Идрис деген кулакга туѳар кютерге джалгѳа бергенди.

Кѳартны хыйсабы бла, эки джылгѳа Хамит джалына эки тана алыргѳа керекди. Ала ёсуб ёгюзле болсала, Забит джашчыгъы бла джарлылыкъ кѳрмей джашарыкъды...

Хамит сагъышладан айырылыб, чабырларын тизиб бошады.

Заманында бошагъаны иги болду: от да толу джукъланды. Джашчыкъ эшикге кылыч салыб, салам мурджаргъа, ёлгенча сойланыб, джукъугъа синъди.

Соруула бла иш.

1. Хамитлени юйлери къаллай эди?
 2. Къарт Забитге эмда Хамитге ким болуша эди?
 3. Джарлыланы шохлукълары неден белгилиди?
 4. Ёксюз джашчыкъ кече не ишледи?
Хамитчикни джашауундан хапар айтыгъыз.
-

Сочинение джаргъа суратла.

Сабийле бурун заманда.

Сабийле бусагъатда.

СОВЕТ ДЖУРТНУ АДАМЛАРЫНЫ ЮСЮНДЕН.

Ленин Смольныйде.

Л. Савельев.

Кече ортасы эди. Шахар къаб къараньыгъа батыб эди. Чыракъла джанъыз Смольныйде джанадыла, ол кесини санаусуз джарыкъ берген терезелери бла джарытады. Къачхы сууукъ тубанны ичинде ол межам кемсиз уллу кёрюнеди.

Октябрны кюнлеринде Смольный пролетар революцияны джигит штабы болду.

Смольныйни комнаталарыны биринде Военно-революцион Совет турады. Былайда, Смольныйде восстаниеге тамадалыкъ этгенле джыйылгъандыла. Былайда, саут берирге ордерлеге къол саладыла, къайсы отрядланы къалайгъа джиберликлерине

оноу этедиле, аланы къайсы заманда тебрериклерин хыйсаб этедиле эмда аланы джюрютюрюк, барлыкъ джолларын Петроградны картасына тюшуредиле.

Бери, Смольныйге, шахарны бютеу районларындан сауутлуу отрядла ашыгыб келедиле эмда урушка буйрукъ алыб, хар бири кёргюзюлген джанына, кече къарангыда атлай, джангыдан джолгъа чыгъадыла.

Смольныйни къабакъ эшигине хамаң джангы-джангы ав-

томобилле, арбала, грузовикле джетиб, адамла тизилиб тѣб-тѣгерекден бери саркъадыла.

Минъле бла тауушла, темир зынъырдау бла машина улууну бир-бирине къошулган гюрюлдеулерини бир минутха да тохдамай эшитиледи.

Былайдан халкъны бирикдирген Ленинни оноуу, бютеу шахаргъа джайылыб, минъ-минъ адамланы къозгъалыб джюрюгенлерин мизамгъа салыб, аланы урушха элтеди.

Сауланган восстаниени уллу Ленинчи планы керти иште толду.

Петропавлов крепость къозгъалганланы къолларында эди.

Дворцовый бла Николаевскийден къалган кѣпюрле барысы да къолгъа тюшген эдиле.

Петергофну, Царское Селону, Выборгну большевиклери Болджаллы правительство чакъырган полкланы тохдатыб, кеслерини борчларын толтурдула, деб хапар келди.

Ол полкка энди Петроградха ѳтеллик туююл эдиле.

Соруула бла иш.

1. Октябрь революциягъа В. И. Ленин къалай башчылыкъ этгенди?

2. Петроградда восстание къалай баргъанды?

Джазылгъанны хапарын айтыгъыз.

Уллу Ленин джашайды.

Хубийланы Н.

Хар кечедѣ, хар кюнде
Саулай джерни юсюнде
Сыйлы аты айтылган,
Тюрлю-тюрлю тилледе
Кесин халкъгъа таныхан,
Бир ауздан махдалган,
Санаусуз джюрекледѣ
Уллу Ленин джашайды.
Эркинликни, тенъликни
Джарлылагъа юлешген,
Артыкълыкъны, бийликни
Тамырларын кюйдюрген,

Кесин бизге сюйдюрген,
Къыйын джолгъа усда болган,
Ёмюрлеге юлгю салган
Уллу Ленин джашайды.
Сабанчыгъа, малчыгъа,
Хар не иште алчыгъа
Нѳгер болуб ишлеген,
Тутхан ишин биширген,
Джюреклени бир этген,
Хорламлагъа тюз элтген,
Бизге окъугъуз деген
Уллу Ленин джашайды.

Джылтырагъан, джашнагъан,
Джазгъы кюннъе ушагъан,
Чабхан джау ну къаушатхан,
Хорланмаз къарыуубуз,
Елмезлик джашауубуз,
Кюнден иги джылытхан,
Тохдаусуз алгъа баргъан,
Уллу Ленин джашайды.
Джюреклены тамыры,
Халкъланы къууанч джыры
Шахарлада, элдеде —
Саулай джерни юсюнде,
Санаусуз джюрекледде
Джуртубузну атасы,
Партияны къаласы
Уллу Ленин джашайды.

Соруула бла иш.

1. Урунъан халкъ Ленинни не ючюн суйеди?
2. Поэт «Уллу Ленин джашайды» деб нек айтады?

Октябрь.

Байкъулланы А.-К.

Кёк кюкюреб, къаты джашнаб,
Залимлики узакъ ташлаб,
Келгенд, джангъы ёмюр башлаб,
Октябрса сен, Октябрь!

Халкъ байрагъын тутхан ёрге,
Алгъан махдау сый да бирге,
Кюнча тийген юсюбюзге,
Октябрса сен, Октябрь!

Аскерлени сайлаб тизген,
Зор бугъоуну уруб юзген,
Джерде, кёкде, сууда джюзген,
Октябрса сен, Октябрь!

Отну, сууну джарыб ётген,
Болушлукъгъа кысха джетген,
Кюнлюбюзню мамыр этген,
Октябрса сен, Октябрь.

Кюн батхандан кюн чыкыгъаннъа,
Эшик ачхан джарыкъ танънъа,
Джашау болгъан уруннъаннъа,
Октябрса сен, Октябрь!

Тенъсизликни терен кёмген,
Джерни, мюлкню халкъгъа берген,
Ишле, аша, джашна деген,
Октябрса сен, Октябрь!

Ленин башчы туруб алгъа,
Инчи, элчи берчли къолгъа,
Джуртну салгъан керти джолгъа
Октябрса сен, Октябрь!

Иш.

Уллу Октябрь социалист революция уруннъан халкъгъа не бергенин ачыкълагъыз.

Ростсельмаш заводха.

Батчаланы А-К

Узакъ джерден къонакъ болуб келгенме,
Акылымы санъа толу бёлгенме.
Талпыб келиб тюрсюнюню кёргенме.
Туугъан джуртумуча сени суйгенме.

Айтчы, кимди санъа ушагъан дуняда?
Джюз-джюз эшик сенден бери ачылыб,
Джюз-минъ саугъа сенден халкъгъа чачылыб,
Сени юсюнъе джюз-минъ ишчи басыныб.

Джюз-минъ терезеле джарыкъ берелле,
Сени кёрюрге кёб къонакъла келелле.

Хар бир кѳрген уллу акъыл бѳлелле,
Кемсиз ариулулкъну сенде кѳрелле.

Миллетлени арасына олтуруб,—
Шахар болуб, кенъ тюзлени толтуруб,
Тамырларынъ джерге терен орналыб,
Хар бир санынъ къурч темирден къуралыб.

Сени отунъда темир тишлик тишлениб,
Къанынъ-джанынъ шыбыладан ишлениб,
Бутунъ-къолунъ бирер темир терекден,
Санъа ёлюм джокъ, кенъдесе ёлмекден.

Иш ишлейсе усдалыкъгъа тюшюнюб,
Хар бармагъынъ бирер ишни бишириб,
Ишинъи бегимли ашхы тындырыб,
Тушманланы джюреклерин сындырыб.

Мыялала къуршалаб бютеу юсюнюю,
Махдаулу ишлей усдалыкъ ишинъи,
Джашайса табыб къууанч юлюшюнюю.
Энди манъа да таныт сен кесинъи.

— Да, айтайым хапарларымы санъа,
Ишлемейме къазауатха, не къаннъа.
Америка тенъ болалмаз манъа,
Мюлк тюлме халкъ къыйынын ашагъаннъа.

Мени ием — тѳшге чѳгюч ургъанла,
Берч къоллула — фабрик, завод къургъанла,
Джерге урунуб, сабанланы оргъанла,
Ара мюлкню машинасын бургъанла.

Хазналаны чыгъарама тауладан,
Толтурама халкъны алтын саугъадан
Кенънъе ачама тенъликни джолларын,
Къурутама залимликни къолларын.

Атла, ёгюзле ишлеб болат темирден,
Барысыны азыкълары бензинден,
Халкъгъа ашны чыгъара джер тюбюнден,
Джюз-минъ адам файда алгъан хар биринден.

Тау тубюнде артха кьалгъан элlege
Артыкъ да бек акъылымы бѣлеме,
Къадыр, эшек джегилиучю джерлеге
Темир атла, къурч ёгюзле береме.

Колхозчула ишлесинле эришиб,
Къурч атланы юслерине минишиб,
Саугъалай турама аланы барын.
Бай этсинле ала да колхозларын.

Ала алкъын джанъыдыла, джашдыла,
Эсги мюлкден а кѣб онълу башдыла.
Алагъа мен къайгъырыулу анама.
Сѣюзюмю айт, сеннѣ аманат салама.

Соруула бла иш.

1. Назму заводну къалай суратлайды?
2. Ростсельмаш завод не хайыр береди?
3. Завод тау элlege артыкъ эс нек бѣледи?
Назмуну арт джети куплетин азбар этигиз.

Таня.

П. Лидов.

1941 джыл декабрны биринчи кюнлеринде Петрищевода, Ве-
рея шахарны къатында, немецле аты белгили болмагъан парти-
зан къызны аса эдиле.

Партизан къыз сакълыкъны сакълай, кесини керти атын
джашырыб, атына Таня деген эди. Ол ёлгенден сора, Петри-
щево немецледен бош болгъанында. къызны ким болгъаны ол
заманда белгили болгъан эди.

Ол Москва шахарны Октябрь районуну № 201 школну 10-чу
классны окъуучусу Зоя Анатольевна Космодемьянская эди.

1941 джылны июнь айы. Ахыр экзаменле. Зоя онунчу клас-
сха ётеди, бир къауум кюнден сора уа уруш башланады.

Комсомол организацияны джыйылыуунда Зоя къызыу, тау-
кел сѣлешеди.

Къыз оборона строительства ишлерге кетеди. Хар заманда
да этиучюсоча, Зоя ол анъа белгили болмагъан джанъы ишге
да бютеу къарыуун-кючюн салады. Ашхы эркишича ишлейди.

Нёгерлерине — джашлагъа эм кызлагъа, комсомолцега эм комсомолда болмагъанлагъа да — аны юлгюге саладыла.

Тушман алгъа келеди. Зоя аскерчи болургъа таукелленеди. Ол, кеси разылыгъы бла, истребитель отрядха барады.

Ма Зоя уллу комнатаны ичинде, столну аллында турады, столну артында отрядны командири олтурады. Қызыны бетине командир кёб эм сынаб къарайды.

— Къоркъмаймыса?

— Огъай, къоркъмайма.

— Агъачда кече кесинь джанъыз къалыргъа тюшсе ўа?

— Огъай, къоркъмайма.

Немецлени къолларына тюшсепиз а?.. Тюйюб тебресе-ле ўа?

— Тезёрме!..

Командир Зояны отрядха алды.

Обухово элни къатында комсомолчу — партизан отрядны биргесине Зоя фронтну юсю бла немецле алыб тургъан джерге ётдю.

Эки ыйыкъны ала чегетледе джашадыла, кече уруш борчларын толтурадыла, кюндюз а

агъачда, от къатында олтуруб джылынадыла, нарат терекге таяныб, къар юсюнде олтургъанлай джукълайдыла.

Ашларын беш кюннъе болурча алгъан эдиле. Ол ашны онбеш кюннъе джетдиргендиле. Сухарланы къалгъанлары да тауусуладыла. Бир къауумланы походну къыйынлыкълары тюрлендиргендиле, алай Зоя ўа ол къыйынлыкъланы юсюнден бир заманда да тарыкъмайды. Артха къайытыргъа заман болгъанды, алай а Зоягъа, аны этген ишлери аз кёрюнедиле. Петрищевогъа кирирге мурат этди. Бек къыйын, бек къоркъуулу ишге, ким биледи, таб ёлумге баргъанча, баргъанын ол биле эди.

Ол иш Москвагъа бек уллу къоркъуулу кюнледе эди. Тушман Москва каналны чегине чыккъанды.

Уллу болмагъан, тегерегинден чегет кършалагъан Петрище-во эл фашист аскерледен топба-толуду. Мында атлы аскер турады.

Хар юйге онушар, джыйырмашар солдат салгъандыла. Колхозчуланы уа, совет Аскерле бла кетелмей, не къачыб чегетледе бугъалмай къалгъанлары халы юзюклерине дери да тоналыб, ашлары-суулары болмай, юйлеринден тышына, сууукъ коридорлагъа алай болмагъаны да эшикге атылгъандыла.

Зоя ма ол элге тебреген эди. Фашистле тургъан бир къауум юйню, немец атлы аскер частны ат орнун, аны ичинде уа онджети атны биринчи кече огъуна Зоя джокъ этген эди.

Комсомолчула — партизанла тюбеширге оноулашхан джелеринде Зояны сакълай эдиле, алай а ол къайытмады. Аны ёлгеннге санаб къойдула. Зоя уа сау эди, алай а эндиге дери этелгени анъа алкъын аз кёрюне эди. Аны себебинден, немецле къауугъа башлагъан элден кетди эм, къатылыкъ эм таукеклик бла артха, быягъы элге, къайытыргъа таб кёзюню сакълай эди. Ол сакълауда, кеси джангызлай, эки кюн бла эки кечени къайда ашыргъан болур эди? Биз аны билмейбиз.

Эки кюнден сора уа, инъир къарангъысы басханлай, кесини ишин андан ары да бардырыр ючюн, ол быягъы элге къайытхан эди.

Бу джол Зоя, бугъа-бугъа, элни къыйырында ат оруннга къысылгъан эди. Ол ат орунда немец атлы аскер частны эки джюзден аслам аты тура эди.

Зояны башында къулакълы бёркю, юсюнде тюклю курткасы, мамукълу эркиши кёнчеги, мийик башлы чурукълары, инбашы бла атылыб сумкасы бар эди. Ат орунну къатына джууукълашханында къолуна алыб келген наганын къойнуна сукъду да, сумкасындан бензини болгъан шышаны алды, аны мулхаргъа къуюб, сернек бла къабындырыргъа энишге ийилди.

Ол заманда уа часовой, джашыртын къысыла келиб, артындан джетиб, аны къучагъына къысды. Зоя тюртюб немецни артха атыб, сермеб, герохун алды, алай а герох бла немецни атаргъа джетишелмеди.

Солдат уруб герохну къызны къолундан чартлатыб, къуугъун этди.

Зояны элни къыйырында юйге келтириб, эркиши болмагъанын анда билген эдиле. Юйню ичине немецле басындыла, юйню ийеси Мария Седова айтханнга кёре ала къайтарыб-къайтарыб

«Фрау партизан, фрау партизан»¹ дей эдиле. Къызны тешиндириб туюе эдиле, джыйырма минутдан а джалан аякълай, джалан келек эм джалан кенчек чыгъарыб сюрюб, элни бир кыйырында штаб тургъан юйге элтген эдиле.

Офицер соруула соруб, Зоя уа (былайда ол кесине Таня атагъан эди) алагъа кычырыб хыны къаты джууабла эте эди.

— Сиз кимсиз? — деб сорду подполковник.

— Айтырыкъ туююлме.

— Ат оруннъа от салгъанмы эдигиз?

— Хо-о, мен салгъан эдим.

— Сизни муратыгъыз не эди?

— Сизни къурутуу.

Зоягъа аны ким джибергенинден, биргесине ким болгъанындан да сора эдиле. Кесини негерлерин кегюзюрюгюн излей эдиле.

Зояны джууаблары эшикден эшитиле эдиле: «Билмейме», «айтырыкъ туююлме». «Огъай».

Тёрт мазаллы киши, бели бауларын тешиб, къолларына алыб къызны туюе эдиле. Алай Зоя уа «ых» деб да айтмай эди.

Соруу этилген заманда алайда болгъан немец офицер, артда, кесини показаниелеринде былай джаза эди:

«Сизни халкъыгъызны джигити — партизан къызчыкъ бой салмагъанлай къалгъан эди. Кесини къралын, тенълерин сатмакълыкъ дегенни ол билмей эди, ол андан кенъ эди... Ол сууукъдан кегерген эди, аны джаралары къанай эдиле, алай а ол бир зат да айтмагъан эди».

Экинчи эртденинде солдатла элни ортасында асмакъ къуруб тебретиле.

Эртденликде он сагъатда офицерле келдиле. Аладан бири Зоягъа дагъыда:

— Айтыгъыз, сиз кимсиз? — деб сорду.

Зоя джууаб бермеди.

Зояны кийиндирдиле. Аны ёшюнюне андан сыйырылгъан бензин шышала бла юсюнде «джандырыучу» деб джазылгъан къанъаны такъдыла. Алай бла Зояны асмакъ къурулгъан площадха чыгъарадыла.

«Уллу бычакъларын чыгъарыб, къолларына алыб тургъан он немец атлы аскерчи, джюзден артыкъ немец солдат бла бир

¹ Партизан тиширыу.

къауум офицер асмакъ тургъан джерни тегерегин къуршаладыла. Эллилеге алайгъа джыйылыргъа эм асхан сагъатда алайда болургъа буюрулгъан эди, алай а аланы азы келген эди, келгенлени бир къауумлары уа, бир кесек суюелиб туруб, сора партизан къызны къалай асханларын кермез ючюн, эслетмей юйлерине кетген эдиле.

Ахырында Зоя, колхозчулагъа айланыб, уллу эм ачыкъ ауаз бла:

«Джолдашла!— деб къычырды.— Джигит болугъуз, кюрешигиз, фашистлени ууатыгъыз! Мен ёлюрге къоркъмайма. Джолдашла, кесини халкъы ючюн ёлмеклик — ол насыбды».

Сау къалыгъыз, джолдашла, кюрешигиз, къоркъмагъыз!..»

Зоя, комендант таба айланды да, анъа эм немец солдатлагъа:

«Сиз бусагъатда мени асарсыз,— деб къычырды,— алай мен джанъыз туююлме. Биз эки джюз миллион адам барбыз, барыбызны асалмазсыз. Сизден мени къанымы алырла. Солдатла! Кеч болуб къалгъынчы кесигизни пленнге беригиз: не десе-гиз да хорлам бизники боллукъду!»

Соруула.

1. Зоя Космодемьянская фашист аскерле бла къалай кюреше эди?

2. Сорууда немец офицерлени алларында Зоя кесин къалай тута эди?

3. Ёлюрюню аллында Зоя тушманлагъа не айтыб къычыргъан эди? Кесин аса туруб алайда болгъан колхозчуланы Зоя не затны этерге чакъыра эди?

4. Зоягъа ким дерге боллукъбуз?

Тюленин Серёжа.

А. Фадеев.

(«Джаш гвардия» романдан).

Былайда эки кесеги айтылгъан «Джаш гвардия» романында Фадеев Краснодар шахарында 1941—1945 джыллада Уллу Ата джурт ючюн къазауатны заманында болгъан джашаууну юсюнден джазгъанды. Шахарны зорлукъ бла алгъан гитлерчи къауум шахарда джашагъанлагъа, госпиталда джаралы болуб тургъан совет аскерчилеге кёб зорлукъ, артыкълыкъ этгендиле.

Краснодонну Ата джурту ючюн джанын-къанын аямагъан

джашлары «Джаш Гвардия» деген джигит организация кыу-рагъандыла.

Джаш гвардиячыла кыйген эмда чачылгъан шахарла бла элле ючюн, бизни адамларыбызны къаны ючюн, фашист джер кючлеучюлеге кечимсиз дерт кыйтарыргъа, керек болса, аны ючюн кеслерини джашауларын да берирге ант этген эдиле.

Ала этген антларын да толтургъандыла. Джер кючлеучю фашистледен бизни Ата джуртубуз сынагъан кыйынлыкъла ючюн ала, ол организациядагъы адамла, дерт джетдире эдиле.

Бизни уллу Ата джуртубузну насыбы бла эркинлиги ючюн ала джанларын бергендиле.

«Джаш гвардияны» башчылары Кошевой Олегге, Громова Ульянагъа, Земнухов Ивангъа, Тюленин Сергейге, Шевцова Любовьха Правительство Совет Союзу Джигити деген атны бергенди.

Школну межамында асыры шошлукъдан Серёжаны хар атламы, юйню ичинде кый, бютёу шахаргъа эшитиле болур дерча кёрюне эди... Терезечикни аллында ол бираз олтурду, андан джукъ кёрюнмей эди, алайда кесини солууун алыр ючюн олтура эди.

Сора ол бармакълары бла къармаб, терезени рамасын тутхан чыйчюклени табды, аланы бюкдю да акъырын раманы чыгъарыб алды. Анъа таза хауа урду, чардакъда алкъын хауа ауур эди. Школну, артыкъсыз да, чардакъны къаранъылыгъындан ол аллында, орамда бола тургъанны айырырча болду.

Ол машиналаны шахарда джюрюгенлерин эшитиб, джууукълашыб келген мутхуз джаннъан чыракъланы отларын кёрюб турады. Трестни юйюню уллу эшигини аллында кече аскерлик джашау барады. Машинала, мотоциклеткала келиб тохдайдыла. Сауут-сабалары эмда шпорлары зынъырдай, офицерле бла солдатла хаман кириб, чыгъыб турадыла. Башха тилде айтылгъан хыны ауаз эшитиледи.

Трестни юйюню терезелери уа джарыкъ чыкъмазча этилген эдиле. Бу халда Серёжа ол терезечикни къатында, кеминде эки сагъат чакълы олтурду. Шахарда бары кыу-шуу болгъан эди. Юйню къатында джюрюу да тохдагъан эди, аны ичинде уа алкъын джукъламагъандыла. Серёжа аны къара къагъытны кыйырларындан чыкыгъан узун баргъан джарыкъдан кёре эди. Алай болса да экинчи этажны эки терезесинде джарыкъ джукъланды да ким эсе да ичинден бир терезени ачды, аны ызындан

дагы да башхасын ачды. Биринчи этажны талай терезесинде да джарыкъ джукъланды да, ол терезеле кенъ ачылдыла.

— Кимди ол? — деб экинчи этаждан тамадалыкъ ауаз чыкъганы бла Серёжа терезе къаннгагъа джабланнган адамны тунакы къарантхасын айырды.— Кимди ол? — деб джанъыдан быягъы ауаз сорду.

— Лейтенант Мейерме,— деб тюбюнде джаш ауаз джууб этди.

— Мен сизге тюб этажда терезелени ачыгъыз деелмейме, деди башындагы ауаз.

Серёжа, анъыламай, джюреги къаты уруб, немец тилге къулакъ салды. Терезеледе чыракъланы джукълатдыла, джабыулананы кёлтюрдюле, терезеле бир-бири ызларындан ачылдыла. Санлаб бирде аладан сёлешгенлери эшитиле эдиле, биреу а сызгыра эди. Бир алада биреуню сернеги папиросу да бетин бармакъларын да джарытды, андан сора кёб заманны юйню теренинде папиросу от джилтини кёрюннёнлей турду.

Немецле джукъларгъа джатдыла. Шахарда да юйле бары къуу-шуу болдула. Серёжа кесини джюрегини тебгенин эшите эди, ол бютеу чардакны ургъанча кёрюне эди.

Не десенъ да былайда хауа тылпыууну алдырмай эди. Серёжаны бютеу тер басды. Ачыкъ терезели къарангы эмда джу-

къугъа синнъен, трестни юю, аны аллында мутхуз кёрюне эди. Ол мийикде эм тѣбенде терезелени къаранъыдан джылтырагъан тешиклерин кѣреди. Да, бусагъатда тамам былай болсун дегенча болду...

Ол талай кере къолу бла керилиб мараб къарады, джукъну атханча билегини кымылдагъанын ёлчелеб кёрдю. Былайгъа келгенлей огъуна хурджунларындан, къойнундан чыгъарыб салгъан шышалары аны бир джанында сюелиб тура эдиле. Аладан бирин къолу бла излеб, аны бойнундан къаты кысыб марады да кючюн джыйыб тюбюндеги ачыкъ терезеге быргъады. Кѣз къаматхан джарыкъ бютѳу терезени эм андан да озуб трестни юю бла школну ортасы орамчыкъны бир кесегинде джарытды, кѣз къакъгъынчы мыялала кырылгъан, аз атылгъан тауушла эшитилдиле. Терезеден отну тили чыкъды. Тамам бу кѣзюѳде Серѳежа быягъы терезеге экинчи шышаны атды, ол а от джаннъаннъа тийиб, кючлю таууш этиб чачылды. Комнатны ичинде от экинчи этажгъа джетерге аздан къала бек уллу джанды. Ким эсе да ол комнатны ичинде ачы кычыра эм ингычхай эди.

Къычырыкъ тауушла бютеу юйге джайылдыла. Серѳежа ючюнчю шышаны алыб, кесини туурасында экинчи этажны терезесине джиберди. Ол шышаны ууалгъан тауушун эшитди, чардакъны бютеу ичин джарытыб чачылгъан кючлю джарыкъны кёрдю. Ёнъе ол заманда Серѳежа терезеден узайыб, ол арт бачхычха чыкъгъан джерге джетген эди. Ол арт бачхыч бла баш энишге чабханлай тюшюб, джууукъ комнатха чартлаб кирди. Эшда, ол учительская болур эди; терезени дженъил ачыб паркгъа секириб тюшдю, энишге ийиле аны теренине къачды. Энди ол алайда джерге джатыб бир кесек кымылдамай тынъыларгъа керек болгъанын анъылады. Къайда эсе да Серѳежадан узакъ болмай хансда чычханны джюрюгени эшитиле эди. Ол джатхан джеринден отну кѣрмей эди, алай а орамдан кычырыкъ эмда чабышхан тауушла эшитиле эдиле. Ол секириб ёрге къобду да энтда арлакъгъа, паркны эм кыйырына къачды. Алай этгенини себеби, паркны тѳегерегин къуршаласала—былайдан не тюрюлю болса да ол къутулуб кетерге боллукъду. Энди паркны тереклерини тѳббелерине кызыл джарыкъ берген, кѣкню уллудан-уллу от джарытхан джарыгъын кёрдю. От джарыкъ паркны башында кѣкню кызыл бояй, ёсгенден ёседи, шахарны арасында кѣлтюрюлген гузабалыкъ бери огъуна эшитиледи. Былайдан джанлаб кетерге керек болду.

Соруула бла иш.

1. Тюленин Серёжа кече школгъа не мурат этиб кирди?
2. Школну чардагъыны терезесинден Серёжа нени кёрюб турду?
3. Тюленин Серёжаны тириликке къалай айтыргъа боллукъду?

Серёжа штабны юйюм къалай джандыргъаныны хапарын айтыгъыз.

Джашымы хапары.

Е. Кошова.

Олегге къуру оналты джыл болгъан эди. Аны инженер болургъа мураты бар эди. Литератураны бек сюе эди, кёб окъуй эди, кеси назмула джазыучан эди.

Шахматлагъа, спортха да эс бёле эди. Бек иги тебсей эди, музыкагъа талпый эди. Алай болса да, Олегни китабланы сюйгени айырылыб, башха тюрлю эди. Саныны уллулугъу бла, кенъ джауорунлу болгъаны бла ол кесини джылындан эсе тамада кёрюне эди. Олег чыртда аурумагъанды. Аллай саулукълу иги сабий санлаб бир болады. Олег орта школну бошаргъа заман табмады: къазауат башлангъанында ол онунчу классха кёчген эди.

1942 джыл июлда фронт Краснодонгъа джууукълашды.

Олег бла мени къарнашым кюн чыкыгъангъа кетерге кюрешген эдиле, алай болгъаны ючюн ала Новочеркасскга дже-тиб, анда окружениеге тюшген эдиле. Джолла кесилиб, амалсыз болуб, ызларына, Краснодонгъа, къайытхан эдиле.

Былайгъа немецле кирген эдиле. Немецлени адам ёлтюрюу-лери, кёб адам тутуулары, туююулери — «джангы джорукълары» тёзюмсюз хыны эди. Қъайытыб келгенли Олег бек тюрленди: тынъылауукъ, джашырыучу болду, юйден талай кере кете, не да тенълерин кесине келтире турду. Ала бла бир бёлек сагъатны юйде кирит салыб олтуруучан эди. Мен кёб заманны не иш-легенлерин анъыламай турдум.

Бир джолда замансыз сагъатда, билмей тургъанлай, юйге къайытханымда, бизде бир талай джашны кёрдюм. Ала не эсе да джаза эдиле, мени кёргенлей ашыгъыб къагъытны джашырдыла. Не ишлегенигизни мангъа да айтыгъыз деб тиледим.

Джашла узун тынғылау ну бердиле. Мен кьаты айтдым. Ол сагьатдан сора Олег:

— Биз листовкала джазабыз,— деб билдирди. Теньлерини кёллерин тынч этерге:

— Кьоркьмагьыз, анам бизни тахсабызны кишиге берлик тюлдю,— деди.

Мен сейирсиндим:

— Сиз листовкала бла не этериксиз?

— Театргъа барлыкьбыз да аланы анда чачарыкьбыз.

Мен листовкаланы кёргюзюгюз деб тиледим.

Олег меннѐ джазылыб бошагъан кьагьытын дженбил узатды.

Атала бла анала кеслерини джашларын эмда кьызларын джашырсынла, Германиягъа сюрюрге бермесинле деб анда былай айтыла эди.

Кѐб турмай бизден джашла чыгьыб кетдиле.

Мен а агьым джер тутмай, балам бла аны нѐгерлерине кьоркьгъандан, кечени кече узуну кѐз кьысмадым. Олег кече джатаргъа юйге келмеди. Экинчи кюнюнде уа кѐлю джарыкь болуб кьайытды.

— Алгьыш эт, анам, бирин кьоймай листовкаланы барын чачдыкь, экисин а, таб, полицейскийлени хурджунларына салдыкь!

«Джаш гвардия» деген джашыртын Краснодарон организация кесини ишин былай бла башлады.

Олегге «Кашук» деген джашыртын атны атадыла.

Кесими суююмлю «Кашугумдан» мен организацияны мындан ары кьалай атлагъанына дери биле эдим. Кьуюм джетгенича балама болушхан да эте эдим.

Кеси кесими чырта эслемей организацияны ишине мен да кьошулдум. Джашла менден джашыргъанларын кьоюб, бир-бирде башха аманатла-джумушла да бере эдиле. Сентябрьны биринчи кюнлеринден башлаб биз хар кече сайын кесибизни юйде Совет Информбюроу сводкаларын радиодан эшите эдик.

Мында джашагъан бир инженерде радиоприемник сакъланнъанын джашла сезген эдиле. Олег инженерге барыб, джашырмай, Москвагъа тынғыларгъа сюеме, приемнигини берсенѐ деб, тилеген эли.

Инженер Олегни хатерин кѐрюб присмнигин бериб джиберген эди. Ал кѐзюуде радио бла берилгеннѐ Олег кеси тынғы-

лаб, Информбюрону сводкаларын джазыб, тенълерине элте эди. Ала ўа андан кѣчюрюб шахарда джая эдиле.

Приемникге тынъылагъан сагъатда терезени биз къалын джаба эдик. Андан сора аппаратын чачыб, корзинагъа джыйыб джер юйге элте эдик. Шахарда джашагъанла фронтда керти болумдан хапарны къалай билгенлерин, немецле да сезмей турдула.

7-чи ноябрда эртденбла эрте, Октябрь революцияны XXV джыллыгъында Олег, къууаннъандан къызарыб, меннѣ келиб айтды:

— Сен барыб кѣрчю, шахарда не этиледи. Мен орамгъа чыкъдым да ахсындым. Эм уллу юйлени талайыны башларында къызыл совет байракъла чайкъаладыла. Халкъ орамгъа тѣгюлюб эм тамаша болуб, къайдан чыкъгъанлары белгисиз болгъан байракълагъа къарайдыла.

Олег,— бу сени ишинъмиди? — деб сордум.

Ол кюлдю:

— Огъай, анам, мен тюлме.

— Кимди да?

— Да, быланы такъгъан аллай джашла бардыла,— деб, джанлатыб джууаб этди.

Байракълагъа керти кѣллери бла немецлени чабыуулу башланды.

Къарагъанланы чача, полицейскийле шахарда ѳрге-энишге чабадыла. Айтылгъан сѣзге кѣре, байракъланы тюбюнде «мина салыннъанды» деген джазыулары барды. Ол себебден немецле аланы къоратыргъа таукелик этелмей айландыла. Байракъла сау кюнню туруб, кечесинде джокъ болдула.

Инъирде мени анам не затха эсе да арбазгъа чыкъды, алай а бир минутдан къычырыкъ этиб юйге кирди.

— От тюшгенди! — деди.

Олег бла мен орамгъа чыкъдыкъ, отну джарыгъы кѣкню джарымына джете эди. Анам билди:

От Садовыйдеди. Биржамыды экен, джаннъан?

Олег хыйла ышарды:

— Тюздю, амма, билдигиз, джаннъан «биржады», алкъын управагъа джетмегенди... Ол да джанаргъа керекди...

Бу сѣзлени айтыб, ол кийиниб кетди. Бу иш кимни къолундан чыкъгъаны, меннѣ ачыкъ болду.

Олегсиз эмда аны тенълери къатышмай бу болмагъанды...

Мен артда билгениме кёре, «биржаны» межямы кюйюб, кюл болгъанды, анда Германиягъа ишге джиберилирге саналгъан адамланы списоклары да кюйюб кетгендиле.

Бу джолда да немецле ким этгенин табмадыла. Арадан таллай кюн кетиб, Олег башха тюрлю болуб къууаныб айтды:

— Алгъыш эт меннъе, аначыгъым. Ахыр тылпыуум тохдагъынчы немецле бла кюреширге мен ант этиб келеме. Бизни кесибизни организациябыз барды.

Олег эмда аны нёгерлери бир-бири ызындан кеслерини организацияларын немецлеге къаршчы сауутланнъан организациягъа бурдула. Немецледен табылыннъан шкокла бла гранатла «Джаш гвардияны» складына тюшюб тебретиле. Ол замандан башлаб гитлерчи машиналагъа джолла къоркъуулу болдула.

Немец комендантлагъа тынъысызлыкъ кирди. Ала полицияда къуллукъ этгенлени санын кёб этдиле.

Джаш гвардиячыла кюндюз, кече да немецлени ызларындан тюшдюле. Телефон эм телеграф сёлешиучю чыбыкъны бузгъан да ала, джаш гвардиячыла болгъандыла. Немецле Краснодоидан мюрзеуню джюклеб ашырыгъа башлагъанларында, ала алты кире мюрзеуню эмда тёрт тиш биченни кюйдюрген эдиле. Джаш гвардиячыла Германиягъа джиберирге хазырланнъан 500 туар малны сыйыргъан эдиле, аны бла бирча малны сюрген солдатланы къыргъан эдиле.

Джаш гвардиячыланы ишлери ёлюб кетерча къоркъуулу эди. Бираз иш тынмай къалса, не аз да джанъылыч, булджуу, эслемегенлик — барын джоярыкъ эди. Тёлеу а белгили эди — ёлюм.

1 январда 1943 джылы джаш къауумну джопбу-джопбу тууу башланды. Хар минутда Олегни тутаргъа келирге боллукъ эдиле. Шахарда мындан ары къалыргъа болмай эди. Беш адам, Олег да ичлеринде, кетерге эмда Совет Аскерге ётерге оноу этдиле.

Мен Олегге айтдым:

— Комсомол билетинъи биргенъе алма, бер, мен джашырайым, мында ол сау сакъланнъкъды. Келсенъ, мен сенинъе къайытарыб берирме.

Олег меннъе былай джууаб этди:

— Сен билемисе, анам, мен сен айтханнъа хаманда тынъылай эдим, сен меннъе не заманда да тюз оноу эте эдинъ. Буса-

гъатда уа этерик тюлме эмда комсомол билетими къоялмайма. Билетими юйде къойсам, мен къаллай комсомолчу боллукъма?

Сора мен комсомол билетни пиджагыны ичине тикдим, да-гъыда тюшмезча халы бла чалышдырдым. Комсомол билетлик удостоверениелени бир талай бланкын Олег пальтосуна кеси тикди.

...Джашла кетдиле. Ала он кюнню инджилиб, айланыб, фронтдан ётерге кюрешиб, юн биринчи кюнюне къайытыб кел-диле. Бир джерде да ала ётелмеген эдиле.

Эм артында мен Олегни къыйналыб, юшюб 11 январда кёр-дюм. Ол юйге келирге болмады, алайда немец жандармала аны сакълаб тура эдиле. Ол хоншубузгъа баргъан эди. Меннге аны айтханларында, Олегге чабыб бардым.

Аны къалайгъа болса да джашырыргъа керек эди.

Мен баламы хоншу элге джиберирге мурат этдим. Аны къызчыкъча кийиндириб биргесине бардым.

Олегге къарасам, джаным ауруй эди, ана джюрек къыйын-лыкъ болурун сезеди. Тёзелмедим да джыладым.

— Кёрюрмеми сени, джаным, балам?

Ол да мени кёлюю джазды:

— Джылама, анам, сау къалырма. Қесинъи сакъла, мени уа немецле туталмазла, энди бизникиле узакъ тюлдюле. Анам, джашау бизникиди, къаллай болса да, кёрюрсе!

Керти да кёб турмай бизникиле келдиле.

Алай а мени джашчыгъым джарыкъ кюннге дери джаша-мады.

Мени Олегими джан алыучула ёлтюрген эдиле.

Соруула бла иш.

1. «Джаш гвардия» организацияда Кошевой Олег ким бол-гъанды?

2. Кошевой Олегни этген ишлерине анасы къалай къара-гъанды?

3. «Джаш гвардиягъа» Олегни анасы не бла болушханды?

Джаш гвардиячыланы немец зорлукъчула бла къалай кю-решгенлерини хапарын айтыгъыз.

Къызыл байракъ.

Джаубаланы Х.

Джылтыра, джашна, къызыл байракъ,
Кюн тийгенча дун-дуниягъа!
Джылтыра, джашна, джарыкъ байракъ,
Кючюню таныта джаулагъа!

Сен кѣб хорламлагъа джетдиргенсе,
Эркинлик чакъыра, джылтырай,
Бек кѣб джаулары думп этгенсе —
Къачхандыла сенден къалтырай.

Аямагъанбыз джаныбызны
Биз сени ючюн бир джерде да,
Энтда аямазбыз биз аны
Ата джурт ючюн ёмюрде да.

Сени къолдан тюшюрмез ючюн
Джау отну ёшюн бла джабханбыз,
Алгъа чакъыра сени кючюнъ,
Биз хорламла ала къатханбыз.

Джылтыра, джашна, къызыл байракъ,
Джер башында юлгю бол.
Джоллары барындан да тюздю
Бизни коммунизмге элтген джол.

Фахмулу поэт, батыр гвардиячы.

Къаракетланы Заурбекни джашы Исса Къарачайны белгили фахмулу поэтлерини бири эди. Аны «Кавказ таула», «Нефть анасы Бакугъа», «Кулак бла джалчы» дагъыда башха аламант джырлары кѣбдюле. Исса А. С. Пушкинни, М. Ю. Лермонтовну талай затын къарачай тилге айырма усдалыкъ бла кѣчюргенди.

Ол баш билими болгъан зоотехник эди. Кѣб джылланы областыбызда уллу къуллукълада ишлей тургъанлай, Къарачайны суратлау литературасын ёсдюрюуде бек кѣб иш этгенди. Халкъ суйген алчы адам болгъанды.

1941 джыл немец фашистле бизни къралгъа къазауат ачыб, совет халкъны тынчлыкълы джашауун буздула.

Етгюр таулула къолларына сауут алыб, башха миллетле бла бирге Ата джуртну джаудан сакъларгъа къобдула. Ол заманда Къарачайдан кеси разылыкълары бла кѣб адам урушха кетгенди. Поэт Къаракетланы Исса да кеси разылыгъы бла Ата джуртну сакъларгъа баргъанды. Ол Генерал Доваторну махдаулу корпусунда гвардиячы кызыласкерчи болгъанды.

Къарачай халкъны батыр эмда ёхдем джюрекли джашы Къаракетланы Исса джанын-къанын аямай, он бармагъы он киши болуб къазауат этгенди.

Ол кѣзюуде Къаракетланы Исса къолунда саууту бла джюргенлей, Ата джуртуна, батыр аскерчилеге кѣб назмула этиб, аскерчи нѣгерлерине окъуб тургъанды.

1942 джыл 15 августда Смоленск областда, Сычевский районда, Подъяблонки элде, урушда немецле кѣб болсала да къаджыкъмай къазауат этиб, шкок бла атыб кеси 17 гитлерчини дырын этгенди. Алай а джауну танкалары кѣб болгъанлары себебли, бизни атлы аскерчиле аланы алларын тыялмагъандыла. Исса артха турмайын джигитлик этиб ёлгенди. Аны гвардиячы тенълери аскер адет бла асырагъандыла.

Иссагъа «Кызыл Джулдуз» орден берилиб, кеси къуллукъ этген эскадронну списогуна хар кюн сайын аты айтылыргъа, ёмюрлюкге джазылгъанды.

Қъаракетланы Заурбекни джашы Исса джашауун Ата джурту, совет халкъы ючюн аямай, батыр, джигит ёлюмден ёлгенди. Усда зоотехник, фахмулу поэт эм батыр гвардиячы Иссаны биз ёмюрде унутмазбыз.

Соруула бла иш.

1. Ата джурт сакъларгъа Қъаракет улу Исса къалай кетгенди?

2. Гвардиячы батыр аскерчи Қъаракетланы Исса урушда къалай ёлгенди?

3. Иссаны унутургъа боллукъмуду?

Кесигизни сёзлеригиз бла хапарын айтыгъыз.

Совет Союзну Джигити Багъатырланы Харун.

Багъатырланы Умарны джашы Харун 1907 джыл Джёгетей элинде Джёгетей-Аягъы районда, Қъарачай-Черкес областда туугъанды. Аны атасы Умар джарлы-джалчы киши болгъанды.

Харун оналты джылында комсомолгъа киргенди. 1924 джыл Баталпашинскде совпартшколну бошаб, элде изба-читальнягъа тамада, комсомол организациягъа секретарь болуб ишленгенди.

1927 джыл окъургъа кетиб, техникумну бошагъанды. Андан сора аскер къуллукъгъа чакъырылыб, Орёлда танковое училищени бошаб, Қызыл Аскерде командир болуб тургъанды.

1941 джыл Москвада Бронетанковая академияны бошагъанды. Ата джурт ючюн уллу къазауатны ал кюнлеринде Харун урушха кетгенди.

Багъатыр улуну аскерде командирлик фахмусу, джигитлиги эм батырлыгъы бютюн немец фашистле бла урушлада бек белгили болады.

1943 джыл Днепр операцияда коммунист майор Багъатыр улу Харун немец фашистлеге къаршчы бизни аскерни алчы танк отрядына командирлик этеди. Быллай магъаналы джерде, кесини батырлыгъы эмда усда командирлиги ючюн анъа Совет Союзну Джигити деген сыйлы ат бериледи.

Багъатыр улуну юсюнден 19 мартда 1944 джыл «Известия» газетде «Къурч кубели атлы» деген хапарда дагъыда башха газетле аны джигитлигин джазгъандыла.

Уллу Ата джурт къазауатны заманында джер кючлеучю немец фашистле бла урушлада джигитликлери ючюн Багъатыр улу Харун Совет правительстводан кёб саугъа алгъанды: «Алтын Джулдуз» медаль, Ленини ордени, «Къызыл Байракъ» атлы юч орден, Александр Невскийни ордени, Ата джурт къазауатны ордени, «Къызыл Джулдуз» орден эмда алты медаль.

Аны, аскер чыны лейтенантдан башлаб гвардиячы полковникге дери ёсгенди.

Ётгюр командир-коммунист Багъатыр улу аскерчилеге батырлыкны юлпюсюн кёргюзгенди.

Урушлада талай кере дженъил, ауур джаралы болуб, аны кёб къаны кетгенди.

Гвардиячы полковник Багъатыр улу Харун Ата джуртуна къанын-джанын аямай кюрешген Совет Союзну джигит джашыды.

Харунну билим алыуу, ёсюмю Совет властны кючюнден джарлылагъа эркин джашау ачылгъанын кёргюзеди. Ол да Ата джуртуна кючюн аямай къуллукъ этеди.

Соруула бла иш.

1. Багъатырланы Харун къайда туугъанды, къаллай юдегиден чыкыгъанды?

2. Харун къаллай школаны бошагъанды?

3. Багъатырланы Харун къралдан не чын эм къаллай саугъала алгъанды?

Совет Союзну Джигити Багъатыр улу Харун ёсген джаш тёлуге не ишледе юлгюдю?

Бу хапарны кесигизни сёзлеригиз бла айтыгъыз.

Днепр ючюн урушлада.

Багъатырланы Х.

Совет Аскер Ата джурт ючюн къазауатда талай алапат хорлам этгенди. Северден Къара тенъизге дери созулгъан уллу фронтда, 1942-чи джыл Волгоград ючюн урушладан башлаб,

Украинаны ара сахарын башына бош этгинчи, Совет Аскер таллай уллу чабыуул операция бардырганды. 1943-чю джылны джайында Курскны кьатында бек залим кюрешу болганды.

Немец-фашист аскерлени Курскну кьатында чабыууларын тыйыб, совет аскерле чабыуулну кеслери башлагандыла, Орел эмда Харьков джанында алгъа барыб, джаулагъа уллу кыйынылык салгандыла.

Совет аскерле кьысха заманны ичинде Германияны аскер кюн кьаты урдула, аны политика эмда экономика джаны бла туб этерге джуууклашдыла, урушну барыуу тамырындан тюрленди.

Курск дугадан сора кьазауатны ауурлугу Днепр таба кечдю, 1943-чю джылны кьачында эмда 1944-чю джыл кьыш уллу сермешиле бардыла. Бу урушлада совет аскерле Днепрни сол джанын, Жлобинден Херсонгъа дери, немецледен тазаладыла, аланы бек кючлю бегитилген обороналарын алдыла, кьазауатны узакъ замангъа созаргъа этген муратларын буздула. Курскну кьатында урушладан сора бютеу совет-герман фронтда онъ бизни кьолубузгъа кечдю.

Немец командование Десна, Сож, Днепр, Молочная деген сууланы ары джанларында позициясын бегитиб кюреше эди. Днепр бек уллу сууду, андан етерге тынч тюлдю. Ол себебден Днепрни кьатында оборонаны кьурч кьалагъа санаб, атына «Восточный оборонительный вал» атаб, гитлерчиле Совет Аскерни аллын алайда тыяргъа база эдиле. Джауу оноуу бизни кючюбюзге тыйыншлы багъа бермей, немец аскерни кюн келтюртуб, уллу джангылыч этген эди.

Бу болумда Совет Баш главнокомандование Совет Аскерге джангы уллу борчла салды. Аланы толтура, бизни аскерлерибиз, джауу кьаушатыуу энтда бардырыргъа, аны Смоленск шахарны, Сож, Днепр сууланы ары джанына кьысдаргъа керек эдиле.

Бу ишлени толтурургъа Запад, Брянск, Ара, Воронеж, Степной, Юго-Запад, Юг фронтланы боюнларына борч салынган эди.

Неден да алгъа Днепрни сол джанында джауланы аскерлерин ууатыргъа, Десна, Сож, Север-Донец, Миус, Молочная суулада алагъа оборона этдирмегге, кьачхан джауу ызындан

тюшгенлей, тохдаусуз барыб, Днепрден ётерге эмда аны онъ джанында плацдармларын алыргъа, андан ары джаулары совет джерден тюбелек къысдау ну башларгъа керек эди.

...Бизни 3-чю гвардиячы танка-аскерибиз, бирден къобуб, Днепр таба айландыла. 6-чы гвардиячы танка корпус биринчи эшеллонгъа тюшдю, аны ичинде 31-чи танка бригадабыз ал отряд болду. Ангъа башчылыкъ этерге мангъа буйрукъ берилди. Отрядны эки танка батальону, эки тоб дивизиону, бир мотострелковый батальону бир сапер ротасы, бир зенит дивизиону эмда талай гитче подразделенияеси бар эдиле.

Сумы деген шахаргъа джетдик. Алайдан Днепр суугъа дери элли километр къала эди. Былайда бизни ал отрядыбыз, джаулагъа тюбег, урушха кирди. Бригаданы баш кючюн полковник Новохатко урушха бурду. Уллу сермешюу башланды. Джаулары танкалары бизге къаты чабдыла, алай а къобан къобханча баргъан кюрч аскерни аллын тыяргъа къолларындан келмеди: немецлени талай танкаларын кюйдюрдюк, ала, ызларына айланыб, Днепр таба къачдыла; джаяу аскерлери да чегет таба тас болдула.

Ол урушда мени да эки танкам кюйдю. Ичинде адамлары кесек-кесек болдула, аланы санларын бир джерге джыйыб, асырадыла.

Джаулары ызларындан сюрюб, бизни бригаданы баш кючлеринден юч километрге айырылдыкъ. Эки джаныбызда да джаула къалдыла. Биз Переяслав — Хмельницкий шахаргъа баргъан джолда эдик.

Экинчи кюн биз ол шахарны къыйырында урушла башладыкъ. Мени танкаларым, шахаргъа ычхыныб, аны ичи бла уруб, Днепр суу ну кепюрюне чыкъдыла. Фашист джыйынны техникасы, адам кючю, суу ну ары джанына ётуб, кепюрню да чачыб къойгъанларын билдик. Шахарда къалгъанларына уа къутулур мадар джокъ эди. Бригаданы баш кючлери шахарда уруш бардыра эдиле. Кёб турмай, ала, анда тушманлары кырыб, чачыб да бошадыла.

Мен отрядны суу ну джагъасы бла алгъа тебретдим. Днепрни кюн чыкъгъан джагъасы тюз джерди, къалын агъач ёседи, онъ джагъасы уа чорт кесилген мийик джарладыла, сыртлыкъла,

дупбурла кѣбдюле. Ары джанына ётелмей къалгъан джау, бизге мында хазна къайырылмай, къолгъа тюшюб барды.

Ашхам болуб, отряд сууну джагъасындан элли метр арлакъ кетиб тохдады, танкаланы букъдурдукъ. Аланы артлары бла экинчи тизгиннѣ кеслери джюрюучю тобланы тиздик.

Сууну ары джанында мийик къапхакъны башында бир эл кѣрюнеди. Ол Григоровкады. Ары адам ийиб, тахса билирге керекбиз, джауланы не эте тургъанларын тинтмей туругъа джарамайды. Тѣрт солдатыбыз — комсомолецле Петухов, Иванов, дагъыда экеулен чабакъчыны къайыгъына миниб, кече шыкъыртсыз ары ётуб кетдиле. Аланы борчлары къыйын эди: немецлени къозгъамай, акъырын барыб, болумну таныб къайытыргъа керек эдиле.

Бир заманда, ала элге джете болурла деген сагъатда, сууну ары джаны автомат, пулемет тауушладан толду. Джаннъан от кѣкню джарытды. Бу къауғъа къайдан чыкъды, аллай бир уруш этерча не зат барды, ала къолгъа тюшюб къалдыла шойду, деб тургъанлайбызгъа тѣртюсю да къайытыб келдиле, бек сейир хапар да айтдыла.

Ала, акъырын барыб, джауланы траншеяларыны къыйырындан киргенлей, немецлеге тюртюлюб къалыб, атышыргъа керек болгъандыла. Была атмасала — ала атарыкъ эдиле. Не болса да болсун деб, траншеялагъа автоматладан от джандыргъандыла. Джаула, билмей тургъанлай юсюбюзню уллу аскер басыб къойду деб, алгъасаб, бир-бирине кючлю от ачхандыла. Ол кѣзюучюкде бу тѣртюсю да джаллаб кетгендиле. Алай бла ала бизге тахса келтирдиле, Совет Союзну Джигити деген сыйлы атла да алдыла...

Олсагъатдан бютеу батальонну чабакъчы къайыкълагъа миндириб, сууну ары джанына ётдюрдюк. Къайыкъла табаргъа партизанла болушхан эдиле.

1943-чю джыл сентябрны 18-де мен ол батальон бла элли къыйырына кирдим. Танкалагъа, тоблагъа, радио бла команда бериб, ол элге тохдаусуз атыб турурча, бизге болушурча этген эдик. Кечени узуну сууну бу джанында тобларыбыз бла танкаларыбыз ол элли тодаусуз уруб турдула. Ракетала джандырыб, тобланы джарытханларын да хайырландыра, хар метр джер ючюн къаты джагъалашдыкъ. Бизникиле, джауланы окопаларына секириб тюшюб, ала бла бууушдула. Былайда автомат, пулемет, гранат атылыу адамны шашхынлы этерча болду.

Кече джаулары иги кырдикъ, плацдарм алыб бегидик. Кесибизден да кѣб адам ѳлдю, джаралыла да болдула.

Ол кече бизни бригадабыз суу ну сол джанына толусу бла джыйылды. Полковник Михайловну мотострелковый бригадасы, бизни джаныбызгъа ѳтюб, биз алгъан гитче плацдармны кенъертиб, элге чабыуулу башлады.

Мотобригада бла мотобатальонну былайда оборонада кююб, мен кесим ызыма, суу ну сол джанына, танкалагъа ѳтдюм..

Днепрден биринчи ѳтюб, хорламлы иш баджаргъаным ючюн, манъа былайда Совет Союзну Джигити деген ат берилди.

Экинчи кюн, 19-чу сентябрда, джаулары уллу бомбардировщиклери бизни башыбызда къазан къайнатдыла, ат оюн этдиле. Ауурлукълары 500—1000 килограмм болгъан бомбала кѣкден юсюбюзге джауа эдиле, ящикле бла атылгъан ууакъ гранатла буз гыртлача куюла эдиле. Кирир тешик табаргъа кыйын эди. Кѣк бютеу кюкюреб, джер тебренинъенча бола эди. Ол затны сынамагъан адам къазауатда болгъанма деб айталмазчады.

Бомбалау сериуюн болгъанлай, наблюдательный пункт ишледик. Джерни терен къазыб, юсюн кѣб къат базыкъ томраула бла джабыб, топуракъ куйдукъ. Аны ичинден биноклле бла къараб, суу ну ары джанында джаяу аскерибизге мындан тоб атыуу бла болушлукъ бере эдик.

Эртденбла бизге командармны заместители генерал Сухов,

артиллерияны командующийи генерал Мошнин эмда генерал Зинкевич келдиле.

Ол тюенене бизге бомбала джаудургъан самолётланы учуб келгенлерин кёрюб, мен тамадаланы блиндажгъа чакъырдым.

Бомба атыу тамам тюенечача болду. Башы ышангылы джабылгъан блиндажны¹ ичинде да адам тёзмезча эди. Самолётла, бомбаларын атыб бошаб, учуб кетдиле.

Бир ыйыкъдан пантонла келдиле. Бизни джигит частларыбыз сакълаб тургъан плацдармгъа танкаланы ётдюрдюк. Хар пантоннъа эки танка миндире эдик.

Фронтну 2 минъ чакълы тобу сууну ары джанында джауну оборонасын эки-юч сагъатны кёз ачдырмай дюньюрдетди, аскерибиз атакагъа киргенлей, тобла отну арлакъгъа, джауну оборонасыны теренине, кёчюрдюле.

Фашист самолётла суудан ётюб баргъан техникабызгъа бомбала атыб кюрешдиле, алты быргъылы минометла, тобла башыбызны ёрге тутдурмай куюб турдула.

Ала не кюрешселе да, танкаланы суудан ётюулерине тыйгъыч салалмадыла. Былайда сапёрларыбыз, къалгъан аскерчилерибиз алаамат джигитлик кёргюздюле.

Ары джанына ётгенлей, элни алыб, уллу сыртны къабыргъасындан энъишге айланыб, джауланы бегитилиб тургъан позицияларына темир ырхы болуб куюлдукъ. Бизни артиллерия, кесини хайырлы ишин этиб, алайда джауну оборонасын симсиретген кёре эдим: аллыбызгъа, биз умут этгенча, сюелир кюч къалмагъан эди, траншеялары чачылыб, адамлары кырылыб, полевой тоблары башлары тюблерине айланыб тура эдиле. Джаула позицияларын куюб къачдыла.

Соруула бла иш.

1. Уллу Ата джурт къазауатда Днепр сууну джагъасында къаллай урушла болгъандыла?

2. Багъатыр улу командирлик этген аскер часть ол урушлада къаллай джигитликле этгенди?

Хапарны джарашдырыб айтыгъыз. Планын салыгъыз.

¹ Кючлю, бегимли ишленнъен пулемет атыучу джер юй.

Партизанла.

Хубийланы О.

(«Аманат» романдан).

...Тюгел Гоначкир суугъа джетгинчи партизанланы бир бёлеги немчаланы алларын тыйяргъа хазырланды. Огъары джанында чегетни ичинде да джолгъа айландырыб талай пулемётну къургъандыла. Сауутлары эркинди. Немча мотоциклистле тар джолну, джукъ эслемей суучукъгъа джетгинчи, партизанла «максим» пулемётланы бирден сёлешдирдиле. Мотоциклистле онъ джанларында джардан сылджыраб, суугъа-суугъа тюшедиле. Гитче танкачыкъ аталгъанын атыб келгенлей огъары джанындан партизанла гранатланы шууулдатдыла. Танкны къурч чархлары жыгъырдаб багуш отча тютюнлеб тохдадыла. Башын ачыб эки немча чыгъаргъа мурат этгенлей, партизанланы бири шок бла бирем-бирем атыб, экисин да агъызды. Немчаланы джаяу аскерлери, автоматларын тутуб, чегет бауургъа къаяны башы бла юслерине тюшерге тебренгенлерин эседиле. Алайда эки сагъатдан артыкъны къанлы уруш барды. Емюрю сабырлыкъгъа юреннъен рахат кийик таулары ичин пулемётла, шокла, тобла зынъырдатдыла. Шош, сабыр, деу къаяла къанлы джауну киргенин кёрюб бир-бирин джокълаб тууайлагъанча, ачы-ачы дюнъюрдейдиле. Хар ташны, хар терекни таныгъан партизанла алайда немчаланы таргъа тыйыб танъ кесепин къырдыла.

Немчала, ёлюклерин да къутхаралмай, башлары къайгъылы болуб, ызларына айландыла...

Партизанла Алибекни юсю бла, Схауатны башы бла Архызгъа аургъа мурат этдиле. Алибек-Башында къой къошха джетгенлеринде, беш джараланы келтириб, джарашдырыб мурджарда джатдырыб тургъанларын кёрюб, политрук Топай улугъа сорду:

— Алан, бу джатханладан хапарынъ бармыды? Қимле болгъанларын билемисе?

— Ала партизанладыла, джаралыла кёреме.

— Аланы кёре болурса, была бизге къонакъдыла, Ставрополь крайда ишлеген къуллукъчу джашладыла... Тиллерин анъыларыкъ болурса? Орусча сёлеше шойса да?

— Орус тилни анъыламай, сора мен къарачайлы тюлмеми, была ючюн къайгъылы болмагъыз. Дарманларыгъыз джокъ эсе

да кесибизча ич джау бла, балхам бла, ит тил чапракъ бла байларма. «Кесинъ ёлсенъ да, тенъинъи джауъга берме»,— деб сёз барды. Мен ёлмей, алагъа джукъ болмазлыгына ийна-ныгъыз.

Партизанла кьойчугъа дарманлары бла фельдшерни, джаралылагъа азыкъ, патронлары бла шкокла да кьойдула. Кете тебрегенлеринде, ажымсызлыкъга политрук:

— Алан, сени джигит джаш болгъанынъы кёребиз, алай а ол мурдарла келселе, былагъа не мадар этериксе? — деб сорду.

Джаш таукел джууаб этди:

— Тамам усда адам болмаса, мени кьошума киши тюзелиб келалмайды. Мен кьойланы кьошну тёбен джанында джайыб, кесим къараул болгъанлай турама, келир джоллары тёбен джанынданды. Кьойланы алайгъа тыйыб, сора келген болса, башха джанына баргъан джолчукъланы кёргюздюм да ийдим... Фельдшерни да кьоясыз сора, былагъа бир да кьоркмагыз.

— Кьойланы кьоратабыз деселе уа?

— Сау сюрюуню кьайры джыярыкъдыла? Тёбен'а отлау табарыкъ тюлдюле. Келе да кереклилерин элте турлукъ болурла. Кьойла бошалыргъа биз да быланы сау этерик болурбуз,— деб Топай улу узун кёк чебгенини этеклерин кюмюш белибаууна сугъуб, «керек болса, бу да барды» дегенча, къара кьаманы кынындан чыгъара келиб, ызына сукъду.

Джаралыланы байлагъан партизан къыз:

— Эки кюнню байлауларын аллыкъ тюлбюз, къанлары тохтагъанды, джаралары кьоркьуулу тюлдю,— деб джаралылагъа кёл бериб сёлешеди.

Аланы бири башын ёрге кёлтюрюб:

— Бизге сауут кьоймай кетмегиз... Биз былайда мычыргъа боллукъ тюлбюз,— деди.

— Сауутларыгъызны да, патронла да кьоябыз, алай а ажымсыз болмай кьобмагъыз, чибинли джерде джара джарсыугъа ёч болады. Немчала сиз кьобхунчу кьорарыкъ болурла,— деб политрук къантору байталыны белинде артмакъларын тартыб бегитди.

Партизанла джаралыланы кьучакълаб айырылдыла. Кеч эте, атларын отлатыб, джанъыдан джерлеб, Кьотур—Къаяланы, залыкъылдыланы, ууакъ ышхылдыны, терен хансны ичин джырыб, кёз байланыр замангъа кёндеден кьыркъыб, кюн батхан таба кетдиле.

Соруула бла иш.

1. Партизанла Теберди ёзенде немча фашистлени отрядын къалай кыргъандыла?

2. Джаралы партизанланы къалайда эм кимге къойгъандыла?

3. Топай улуну джигитлиги, адамлыгы, халкъны суюгени неде кёрюнеди?

4. Уллу Ата джурт къазауатны заманында бизни областны джеринде фашистлени артыкълыкъ эткенлеринден не билесиз? Совет партизанланы фашистле бла кюрешгенлеринден не хапарыгъыз барды?

Хапарны планын салыгъыз, магъанасын ачыкълагъыз.

Туугъан къралыма.

Къулуйланы Къ.

Къор болайым туугъан къралым, санъа!

Сенсе бек джарыкъ кюн дуняда манъа.

Сенсиз насыб джокъ хар керти адамгъа.

Къор болайым, туугъан къралым, санъа!

Санъырау болсам да эшитиб турурма

Чапракъ тауушунъу кюз артында,

Сокъур болсам да, аджашмай барырма

Къызыл къаным боялгъан джолларында.

Къургъакъ къарында аякъ тауушуму,

Къайда болсам да, турурма эшитгенлей,

Огъурлу джайынъы, кърлы кышынъы,

Къайда болсам да, турурма кёргенлей...

Сени джолларынь, назму тизгининлей,

Етелле мени джюрегим бла,

Къанатлыларыньы тилин билгенлей,

Тынъылайма джырагъанына ала.

Мен сени кечелеринъи тюрсююн

Джюрютеме биргеме кёзлеримде,

Джашларыньы, кызларыньы джарыкъ тебсеюн,

Кишиликлерин тутама кёлумде...

Сенсе бизни таркбаймаз байлыгыбыз,
Сени ючюн джашайбыз барыбыз.
Сени Ленин юлгю этгенд дунягъа.
Къор болайым туугъан къралым, сангъа!

Соруула.

1. Поэт туугъан къралын къалай сюеди?
2. Назмуда Ата джурт къалай кёргюзюлюнеди?

Ишлеген.

Мечиланы К.

Осал адам эринеди,
Ишлеген насыб кёреди.
Эринчеклик деген неди?
Эринчек саудан ёледи.
Ишлегенни кёлю джарыкъ.
Ишлемеген болур арыкъ.
Дуняда биз махдау аллыкъ,
Ишди бизни къуандырлыкъ.
Ишлемесенъ, азыкъсызлай,
Ишлемесенъ, гырджынсызлай,
Ишлемесенъ, чабырсызлай,
Ишлемесенъ, намыссызлай
Айланырса, парий кибик,
Къууанмазса, дарий кийиб,
Юйюрюнь джашамаз суююб,
Ананъ джашар бишиб, куююб.
Ишди дуняда кёз джарыкъ.
Ишди бизни къуандырлыкъ.
Ишлегенни — кёлю джарыкъ,
Ишлемеген болур джазыкъ.

Соруула бла иш.

1. Ишлеген адамны юсюнден поэт не айтады?
2. Ишлемеген эринчек, хомух адамны юсюнден а не айтады?

Назмуну азбар билигиз.

Социалист Урунуу Джигити Къобанланы Нузула.

Къобанланы Нузула Хачияны кызы, 1928 джыл Хурзук элинде джарлы эллини юдегисинде тууугъанды.

Хурзук джетиджыллыкъ школну бошаб, Къарачай областда, Учкуланда андан сора Къазахстанда Джамбул областда окъугъанды.

1945 джылдан башлаб, Къобанланы Нузула Джамбул областны Мерке районунда, экинчи чюгюндюр совхозда звено башчы болуб ишлегенди.

Нузула джылдан-джылгъа ишге усда болуб, берилген джерни тюз хайырландырыб: джерге заманында ашау бериб, суу салыб, аны хансын этиб, кесини джигерлиги бла шекер чюгюндюрден уллу битим алгъанды.

Ол 1947 джыл совхозда план бла гектар сайын бир 270 центнер берирни орнуна, хар бир гектар сайын 832 центнер чюгюндюр битдириб, 4,14 га джерден толу джыйыб кыралгъа бергенди. Ол джигерлиги ючюн Совет правительство совхоз звено башчысы Къобанланы Нузулагъа Социалист Урунуу Джигити атны атаб, анъа Алтын Джулдузну биргесине Ленинни орденин да бергенди.

Нузула уллу джетишимге къалай джетгенинден хапар айта келиб: «Суу салгъан сайын, хансы чага бла алынады, тютю бошатылынады, ёсюмню джыйгъынчы къол айырылмайды, биригиб ишлесенъ не ишда кыйын тютю», — дейди.

Ол юлгюлю усдалыгъын, бу ишде билимин совхозда ишчилеге юретиб тургъанды.

Бизни Совет правительство бла Партия уруннъанланы къаласыды, хар кимни болумуна кёре сыйын чыгъарадыла.

Къобанланы Нузула баш, сыйлы саугъа алгъан джигер къарачай тышырыулары бириди.

Соруула бла иш.

1. Совхоз ишде Къобанланы Нузула къалай ишлегенди?
2. Нузулагъа джигерлиги ючюн кырал къайсы саугъаланы бергенди?
3. Бизни къралда джигер уруннъан адамгъа бюсюреу ким этеди?

4. Тыш къраллада иги ишлеген ишчилеге быллай сый бо-
ламыды?

Социалист Урунууу Джигити Къобанланы Нузуланы юсюн-
ден бу хапарны кесигизни сёзлеригиз бла айтыгъыз.

НАРТ СЕЗЛЕ.

Ишлемеген — тишлемез.

Бирликде — тирилик.

Джигер адамгъа — кыйын иш джокъду.

Къолу билген — бал ашар.

Джетиджыллыкъ.

Сюйюнчланы А.

Дун-дуния эс бёлюб
Оракъ бла чёгючге,
Сейирсиниб къарайды
Бизни халал кюрешге.

Бир адамча биригиб
Ишчи, элли, оноучу —
Джети джылгъа биз болдукъ
Таукел, тири джолоучу.

Хар уруннъан ишинде
Бел къатдырыб ишлейик,
Америка кыралны
Озуб, алгъа ётейик.

Техниканы къарыуун
Биз бурайыкъ хар ишге.
Башха кырал джеталмаз
Биз джюрюген джюрюшге.

Кереклинъча ашаргъа,
Сюйгенинъча киерге —
Быллай заукъ джашаугъа
Ким да борчлуд ишлерге.

Игиликге ашыгъыб
Эркин, таукел атлайыкъ.
Бир кюн зыраф кетмесин —
Хорламланы къатлайыкъ.

Ёрлей илму бачыхча,
Кёкню ачыб ойбуз,
Джетиджыллыкъ толгъан кюн
Болур къууанч тоюбуз.

Биз билебиз, рахатлыкъ
Къазауатны дженъерин.
Ал тизгинде барайыкъ
Сен да, мен да, джёнъерим!

Заманыбыз.

Эбзеланы Ш.

(Д ж ы р).

Сенне къууанабыз,
Заманыбыз!
Биз санъа джырлайбыз,
Заманыбыз!
Заманыбыз, орайда—райда,
Кетмез заманыбыз.

Тюзледе айланнъан,
Ишлеуде сайланнъан,
Бизге насыбха келген,
Кенъ тюзлени бизге берген,
— Энди ишлей джашагъыз,—деген
Ишчи заманыбыз.

Байлыкъла узатхан,
Коммунизм къуратхан,
Машиналаны билдирген,
Техниканы синъдирген,
— Байлыкъ — ол билимди,—деген,
Билген заманыбыз.

Кёклеге джол ачхан,
Джулдузлагъа учхан,
Джерге джарыкъ тангъла атхан,
Уруннъанла зауукъ татхан,
Къыйыныбызны салыб табхан,
Кетмез заманыбыз.

Сенње кѳуанабыз,
Заманыбыз!
Биз сенње джырлайбыз,
Заманыбыз!
Заманыбыз, орайда—райда,
Кетмез заманыбыз.

Иш. Джырны азбар этигиз.

Ленинни планы бла.

I.

Сиз, сабийле, барыгъыз да электричествону кючю бла хай-ырланьргъа юреннѳенсиз. Терезелени тышында кѳарангъы болгъанын кѳргенлей, сиз включателни бурасыз. Электричество джарыкѳ юнню ичин джарытады. Сиз чай ичерге сюйсегиз — электричество сизге сууну дженѳил кѳайнатыб берликди; кийимигизни тюзетирге излесегиз, электричество итиѳу бла тынч, дженѳил эм таза этериксиз.

Электричество бизге кѳуру юй иште болушхан бла кѳалмайды. Ол бизни фабрикле бла заводлада машиналаны бурады, ала ѳа бизге руда кѳазадыла, металл эритедиле, кѳумач согъадыла, вагонланы джюклейдиле, суѳу чыгъарадыла. Электричество трамвайла бла троллейбусланы, поездле бла кемелени джюрютеди. Электро телеграф бла телефон бир-биринден минѳминѳ километр узакѳлыкѳда болгъан шахарланы бир-бирлерине джалгъайды.

Таѳулача уллу джерлени тюзетир ючюн, джюрючю тюрлю-тюрлю машиналаны: экскаваторланы, топракѳ эмиѳчю снарядаланы — машиналаны электричество ишлетеди. Электричество джерни тѳбюнден поездлеге, автомобиллеге да керекли хазналаны чыгъарыргъа болушады.

II.

Электричествону биз бай болур ючюн да уллу магъанасы болгъанды.

Революциягъа дери Россияда электростанцияла бек аз эдиле.

Совет властны биринчи кюнлеринде В. И. Ленин уллу орус алимлени джыйыб Россияны бирлик кѳрал электрификация планын салыргъа буюргъанды. Алай бла Москвада Советлени

VIII Бютеуроссия съезди джыйылгъанды. Ол 1920 джыл декабр-да болгъанды. Граждан къазауат бошалыргъа бютеу мюлк чачылгъан эди. Фабрикле бла заводланы кёбюсю ишлемей эди: не сырьё, не отха саллыкъ джокъ эди. Поездле бек аз джюрюй эдиле. Шахарлада адамла ач эдиле. Чыракъла джанмай эдиле, койлеге от этилмей эди.

В. И. Ленин доклад этерин билиб, съездни делегатлары уллу къууанч бла ашыгъыб вождну аллына къарай эдиле.

Ленин докладында чачылгъан мюлкюбюзню джыяргъа, Совет къралны бай, кючлю этерге эм коммунизмни къууаргъа къуру электричество болушурукъду, деб алай айтхан эди.

Джыйылгъан халкъны аллында бизни къралны уллу карта-сы тагъылгъан эди. Картаны юсюн тюрюлю-тюрюлю чыракъла джарыта эдиле. Отуз джарыкъ электричество чыракъ ишленник отуз электростанцияны орунларын кёргозе эди.

III.

План бла салыннъандан эсе биз 1935 джылгъа артыгъы бла юч кере кёб электричество кюч алгъанбыз.

Бу хорлам тынч табылыб къалмагъанды. Уллу эм гитче электростанцияла ишлерге совет адамла уллу кюч салгъан эдиле. Совет адамла Коммунист партияны башчылыгъы бла уллу къыйынлыкъланы хорлаб ётгендиле.

Электростанцияланы саны хар джылдан джылгъа ёсюб башлады. Бизни къыралны кёб джерлеринде джарыкъ электро отладжандыла. Ленинни сыйлы осиятын толтура, Коммунист партия совет халкъны аллында бек таукел, уллу борчла салады.

Коммунист партияны XXI съезди халкъ мюлкню ёсдюрюрге джетиджыллыкъ уллу план бегитгенди. Ол планнъа кёре совет электростанцияланы кючю бек уллу ёсерикди.

Бир къауум электростанцияла ишлениб тыннъандыла, башхалары аллыбызда джууукъ джылланы ичинде бизни къралны уллу баргъан сууларында—Волгада, Камада, Ангарада, Енисейде ишленникдиле.

Кърал кёб учуз электричество кюч аллыкъды.

Хар джерде адамгъа электричествову аламанат кючю болушурукъду.

Къралны электрификация этиуде В. И. Ленинни уллу планын бизни халкъ джашауда алай толтурады.

Соруула бла ишле.

1. Электричество къаллай ишлени этеди?
2. Электричество транспортда, промышленностда, халкъ мюлкю тугууда къаллай иш тындырады?
3. Россияда революциягъа дери эмда революциядан сора электричествону юсюнден не айтылады?
4. Совет властны биринчи джылларында электричество станцияланы ишлеуню таукел алчысы эмда башчысы ким болганды?
5. Окъугъуз:
 - а) В. И. Ленин электричествону юсюнден не айтханды?
 - б) В. И. Ленинни планы бла совет адамла электростанцияла ишлеуде къыйынлыкъланы кимни башчылыгъы бла хорлагъандыла?

Бизге рахатлыкъ керекди.

Н. Телешов.

Бизге рахатлыкъ керекди, къазауат а керек тюлдю. Бизге джанъы джарыкълыкъ хорламлагъа джетер ючюн, джанъы электростанцияла ишлер ючюн, къб къургъакъ тюзлени сюрюлген берекетли джерле этиб, терек баччала салыргъа, суу сугъарыучу каналла ишлерге керекди. Уруннъанланы насыбы ючюн табигъатны иги джанына тюрлендирирге бизге мамырлыкъ керекди. Адам къыйыны бла ишленнъен, халкъгъа керек сыйлы затланы чачмай сакъларгъа, игиден иги этерге керекди. Коммунизмни къурар ючюн бизге рахатлыкъ керекди.

Рахатлыкъ ючюн, бютеу джер юсюнде дуняны сакълар ючюн кюрешюу тюз иннетли адамланы барыны эм ашыгъыш, болджал салмаз борчларыды. Аллай адамла бусагъатда бютеу дуняда къыралланы барында да джюз миллионла боладыла.

Къанлы зорчуладан кесини джерин бош этген бла къалмай, башха халкъланы да къутхаргъан уллу Совет Союз мамырлыкъ ючюн кюрешюучюлени башчысыды. Совет Союз дуняда рахатлыкъ ючюн хар заманда да кюрешиб келгенди, кюрешеди эм кюреширикди.

Адамланы джашаулары, насыблары эмда эркинликлери ючюн бютеу дуняда рахатлыкъ джашасын!

Рахатлыкъ ючюн.

Чотчаланы М.

Ташла тѣшеб тикледе, джол джанлада,
Паровозну бетинде, вагонлада,
Гокгала бла суратлаб кенъ парклада,
Къаялада, кѣпюрледе, чатлада —
«Джер юсюне — рахатлыкъ!» — деб джазабыз.
Хар автомашинаны эшигинде,
Гитчечикни джукълагъан бешигинде,
Терезелеринде сабий юйлени,
Байракъларында ёсген тѣлюлени,—
Акъ кѣгюрчюнню суратын салабыз.
Джуртубузда джерлеге, орамлагъа,
Ауушлагъа, кийик буз къарамлагъа,
Айрымканнъа, фестивалъгъа, къар таугъа,
Шохлукъну джакълагъаннъа бериб саугъа —
Рахатлыкъны атын атай барабыз.
Тенъизни басхан ауур линкорланы,
Къазауатха ишленнъен моторланы,
Къурч дорданлы, от бюркуючю танкланы,
Сакълар ючюн къыйынлыкъдан халкъланы,—
Юслерине «Рахатлыкъ!» деб, джазабыз.
Рахатлыкъгъа атом бойсунду бизде,
Рахатлыкъды — сыйлы сѣз тилибизде,
Аны биз джанъы кюч этиб дунягъа,
Бермезбиз джол къазауат элиягъа,—
Ёмюр шохлукъгъа халкъланы тартарбыз.
Рахатлыкъ болуб саулай джерни аты,
Адам улуну бирлешир мураты,
Байракъ этиб кѣгюрчюнню суратын,
Ёмюрледе рахатлыкъны сыфатын
Спутникле бла кѣкде джазыб иербиз.

Соруула бла иш.

1. Бу назму нени юсюнден этилгенди?
 2. «Рахатлыкъ» деген сѣз халкъгъа не ючюн багъалыды?
 3. Кѣгюрчюн суратны не магъанасы барды?
- Назмуну тюз окъургъа юрениб, азбар этигиз.

Джулдуздан джулдузгъа ёте...

Отарланы К.

Аны эштед хар къайдагъы.
Къууанчлы хапар келгенд;
Совет Союзу байрагъы
Барыб Айда сюелгенд!

Аны Айгъа элтгенд бизни
Кючюбюзню деулюгю
Эм таза иннетибизни
Отда да кюймеучюлюгю.

Ол байракъ кърнаш сауъгабыз
Болсун адам улуна.
Дуния джашасын къауъгъасыз,
Къууанч ишге уруна,

Болмаз кибик джер юсюнде
Уруш, сауут, аскерле.
Адам—улусу джай кюнде
Будайла орсун терлеб.

Хар адамны гырджын бла
Джылытырча хар заман,
Джашау бютюн джарыкъ бола,
Рахат джашарча адам.

Ай туююлдю ахыр чек
Джигитлик джолубузгъа.
Иги кюч этиб силкинсек,
Джетербиз Марс джулдузгъа.

Биз джашарбыз алай эте,
Дуниягъа шохлай къала,
Джулдуздан — джулдузгъа ёте,
Мамырлыкъгъа джол сала.

Соруула бла иш.

1. Космосну билиуде бизни кърал не иш этеди?
 2. Поэт рахатлыкъны юсюнден не айтады?
- Назмуну магъанасын айтыгъыз.

Юрий Гагарин.

1957 джыл 4 октябрда дуняны башында биринчи болуб бизни къралыбыз спутникни кёкге джибергенди. Ол спутник 94 кюннъе джерни тегерегине 1 440 кере айланганды. Совет илму дженъил ёсгени себебли, эки-юч джылны ичине кёб спутникле, космос ракетала эм кемеле кёкге джиберилгендиле. Халкыбызны космосну бойсундурууда уллу джетишимлерине бютеу адам улу сейирсинеди.

1961 джыл 12 апрельде ёмюрлюкде унутулмазча зат этилгенди. Ол кюн Совет Союз ичинде адамы бла «Восток-1» деген космос кемени джерни тегерегине ийгенди. Ол кемени ичиндеги лётчик-космонавт майор Юрий Алексеевич Гагарин болганды. Гагарин 200—300 километр мийикликде джерни тегерегине 108 минутха бир кере айланыб, сау — ёсен джерге кьонганды.

Космосха биринчи ыз салган Юрий Гагаринни аты ёмюрлюкге айтылганлай барлыкды. Ол кесини джигитлиги бла совет халкыны сыйын мийикге кёлтюргенди. Партиябыз, халкыбыз суйген джашларына мардасыз уллу бюсюреу этгендиле. СССР-ни Баш Советини Президиумуну Указы бла Ю. А. Гагариннъе Совет Союзну Джигити эмда лётчик-космонавт деген атла аталгандыла, саугъала берилгендиле.

Юрий Гагарин 1934 джыл 9 мартда Смоленск областда колхозчуну юдегисинде туугъанды. Ол хар окъугъан джеринде—школда, ремесленное училищеде, индустриал техникумда—айырма окъугъанды, 1957 джыл а Оренбург авиация училищени махдаулу бошаб, лётчик болуб чыккъанды. Юрий ариу халили, халкъын, къралын, ишин суйген адамды. Гитчелигинден тебреб ол не джаны бла да халкъгъа джараргъа кюрешгенди, юлгюлю пионер, комсомолец болгъанды.

Космосха учуб келгенден сора, коммунист Гагарин джерни башында эм белгили адамланы бири болгъанды. Аны аты бютеу тилледе айтылады. Ол кёб къраллагъа къонаккъа чакъырылады, космосда кёрген, сынагъан затларындан сейир хапарла айтады.

Биринчи космонавтни ызындан джерни тегерегине башха совет космонавтла учхандыла. Экинчи космонавт майор Герман Степанович Титов 1961 джыл 6-чы августда кёкге чыгыб джерни тегерегине «Восток-2» космос кеме бла 25 сагъатны ичине 17 кере айланыб келгенди. Ючюнчю космонавт Андриян Григорьевич Николаев бла тёртюнчю космонавт Павел Романович Попович экиси да бирге космос кемеле бла август айда тёрт сутканы ичинде 64 керден асламны джерни тегерегине айланыб келгендиле.

Космосну билиуде совет адамланы уллу джетишимлерине бютеу адам улу уллу сейирсинеди. Совет адамла кеслерини джигит джашларыны алапат джетишимлерине мардасыз бек къууанадыла. Коммунист партияны башчылыгъы бла совет халкъны космосну бойсундурууда этген уллу джетишимлери адам улуну ёсюмюне, дуняда рахатлыккъа уллу болушадыла эмда болушурукъдула.

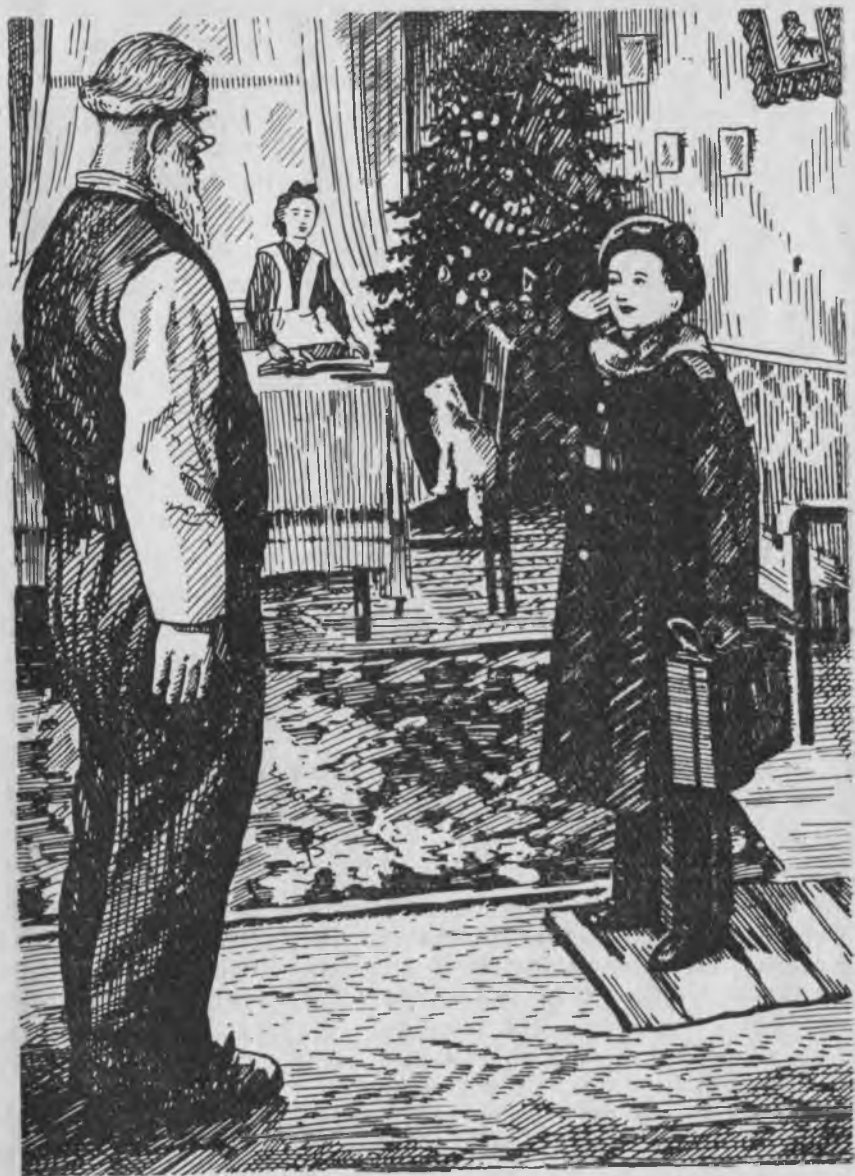
Совет адамла узаймай Айгъа, Марсха эмда космосну башха джерлерине учарыкъларына сёз джогъду.

Соруула бла иш.

1. Космосну бойсундурууда бизни къралыбыз не иш этеди?
2. Космосха чыгыб джерни тегерегине биринчи ким учханды?
3. Космосну бойсундурууу адамлагъа не хайыры барды?
4. Гагаринни ызындан джерни тегерегине кимле учхандыла?

Бу хапаргъа план салыгъыз.

Космонаввланы юсюнден билген хапарыгъызны айтыгъыз.

Каникулға келди.
Ф. Решетниковну суратындан.

Иш

Суратда кёргюзюлгенни хапарын айтыгъыз эмда аны юсюнден сочинение джазыгъыз.

Коммунистле.

(«Коммунистле» поэмдан.)

Отарланы К.

Биз сукъланчлы заманда
Джашайбыз, шохларым!
Уллу ишлени анда
Кёрюб турабыз барын.

Ала космосха учар
Къанатла бере бизге,
Келедиле джол ача,
Джарыкъ ёмюрюбюзге.

Ол ёмюр энди узакъ
Умут болмагъаны—шарт
Болду, зорлукъну буза,
Тюзлюкге джол ачды Шаркъ.

Кишиликге темирни
Къоша, сермешди къаты.
Ол алаamat ёмюрюню —
Коммунизмди аты!

Бизни областыбыз.

Лайпанланы Къ.

Къарачай-Черкес автоном область Совет Союзну ариу эм бай джерлерини бириди. Областны джери 14,1 минъ квадрат километрди, Люксембург деген къралдан эсе беш кере кёбдю. Къарачай-Черкес областны джерини кюнчыкъгъандан кюн-батханнга узунлугъу 160, югдан северге — 140 километрди. Аны чеклери бла тегерек айланыб келир ючюн, 750 километрден артыкъны барыргъа керекди.

Бизни джерлерибизде эртдеден бери оруслула, къарачайлыла, черкеслиле, абазалыла, ногъайлыла башха да къарнаш халкъла джашайдыла.

Патчахлыкъны заманында уруннган таулуланы джашаулары бек къыйын болгъанды. Ала ашаргъа ашарыкъ, кийерге кийим табмай къыйналыб, унугъуб тургъандыла. Патчахны оноучулары бла тау бийле-байла аланы эркин джашаргъа къоймагъандыла, къарангылыкъда, тарлыкъда тутхандыла.

Уллу Октябрь социалист революцияны кючю бла таулула баш бошлукъ табхандыла, социализмни кенъ джолу бла атлаб башлагъандыла. Коммунист партияны башчылыгы бла, уллу орус халкъны болушлугъу бла ол джолну бара, ала уллу дже-тишимлеге джетгендиле.

Совет властны джылларында Къарачай бла Черкесни халкъ-ларыны джашауу адам танымазча тюрленнъенди.

Патчахлыкъны заманында мында промышленность болма-гъанны орнунда эди. Бюгюн а областыбызда 70 уллу фабрик, за-вод, шахта, рудник барды. Ала берген продукция патчахлыкъны заманындан эсе 500 кере кёбдю. Ол заманда бир джылгъа этил-ген продукцияны бусагъатда областны предприятиелери 17 са-гъатха этедиле.

Джетиджыллыкъны ичинде (1959—1965 джыллада) областы-бызны промышленносту энтда юч кере ёсерикди. Джанъы элект-ростанцияла, фабрикле, заводла ишленникдиле.

Совет илмуну, техниканы кючю бла табигъат совет адамла-ны айтханларына сыйыныб барады. Тауларыбыз ичлеринде минъ джылланы джашырыб тургъан сансыз-санаусуз байлыкъ-ларын энди совет адамлагъа бердиле. Урупда, Худеседе багъыр мардасыз кёбдю. Аны кибик Ташчыда («Эльбрус» рудник) къоргъашын къазылады. Тебердини мермери къралыбызны кёб джерине атланады. Бизни джерлирибизде дагъыда ташкёмюр, алтын, кюмюш эм башха хазнала чыгъадыла. Джетиджыллыкъ-ны ичине областда тау — магъадан промышленность 22 кере ёсерикди.

Областыбызны эл мюлкю да Совет властны джылларында уллу ёсенди. Бурун къаладжюкле джюрюген сабан ызлада бю-гюн тракторла, комбайнла эм башха эл мюлк машинала ишлей-диле. Патчахлыкъны заманында 57 элчиге бир сабан агъач джете эди, бюгюн а колхоз, совхоз тюзледе эки минъден артыкъ трактор, 700 комбайн ишлейди. Джыл-джылдан область мюр-зеуню кёбден-кёб этиб барады. Артыкъсыз да бек нартюх бла шекер чюгюндюрню санлары ёседиле. 1961 джыл область къралгъа 3,5 миллион пуддан артыкъ мюрзеу бергенди.

Джылдан-джылгъа областда малчылыкъ да юрейди. Эртде-ден бери мал кютюб келген таулула сютню, джаууну, этни мел-хум этер джанындан кюрешедиле. Бу арт алты джылны ичинде областда малны саны 2,4 кереге ёсенди. Джетиджыллыкъны аягъына малланы саны энтда талай кереге ёсерикди. Къарачай-Черкес областны эм Ставрополь крайны эл мюлкюню ёсюмюн-

де Къобан-Къалаус каналны уллу магъанасы барды. Совет адамла ёхдем Къобанны аллын тыйгандыла.

Аны сууу 1965 джыл Ставропольени юч миллион гектардан артыкъ къургъакъсыб тургъан джерин сугъарыб, анъа джан саллыкъды.

Мюлк бла бирге областыбызны культурасы, адамлары ёседиле. Патчахлыкъны заманында таулуланы кёбюсю окъуй-джаза билмегенди. Окъуулары болгъан адамла бек аз эдиле, 30 минъ адамгъа джанъыз бир врач болгъанды. Къарачай бла Черкесде къуру бёлек школ бар эди. Больница чыртда джокъ эди. Халкъ къарангъы эди. Адамланы эмина, тели ауруу эм башха джукъгъан ауруула кырыб тургъандыла. Бююнледе областыбызда окъуй-джаза билмеген адам джокъду. 230 школда 50 минъден артыкъ адам окъуйду, 180 адамгъа бир медицина кфулукъчу джетеди.

Совет властны джылларында областыбызда кёб театр, клуб, библиотека кфуралгъанды. Бурун ана тиллеринде джазыулары болмагъан таулуланы кеслерини тиллеринде окъуулары, илмулары барды. Таулуланы ичинден айтылгъан джазыучула, артистле, инженерле, агрономла, устазла, врачла чыкъгъандыла. Партияны кючу бла бурун мутхуз элдеде бююн Ильични чыракълары джанадыла, тау ёзенледе социалист элле чагъадыла.

Бююнню таулула уллу намыслары, культуралары болгъан адамладыла. Ала уллу орус халкъ бла эм СССР-ни башха къарнаш халкълары бла бирге бир юйдегича джашайдыла. Областыбызны урунганлары бютеу совет адамла бла бирге Коммунист партияны 22 съездини бегимлерин джашауда бардыра, коммунизм кфурур ючюн джигер урунадыла. Ала партияны башчылыгъы бла, хорламланы къатлай, коммунизмни джарыкъ джолунда алгъа таукел атлайдыла.

Соруула бла иш.

1. Бизни область къалайдады?
2. Патчахлыкъны заманында таулуланы джашаулары къалай болгъанды?
3. Ала баш бошлукъ кимни кючу бла табхандыла?
4. Бизни областны халкълары промышленностда, эл мюлкде, культурада не джетишимлеге джетгендиле?
5. Ала 22 съездни бегимлерин джашауда къалай бардырадыла?

6. Сизни элигизде Совет властны джылларында не тюрле-ниўле болгандыла?

7. Элигизде, районугъузда урунууда атлары айтылгъан адамла кимледиле?

8. Коммунизмни къураўгъа сиз не бла болушасыз?

Элигизни эм аны адамларыны ёсюмлерини юсюнден хапар джазыгъыз. Областыбызны халкъларыны арасында къарнаш шохлукъну юсюнден билген хапарларыгъызны айтыгъыз.

Коммунизмни джолунда.

Энди джыйырма джылдан Совет Союзу халкъларыны байлыклары адам ыйнанмазча кёб боллукъдула. Коммунист партияны Программасын джашауда бардыра, совет халкъ ол джылланы ичинде уллу хорламлагъа джетерикди, коммунизмни тамалын саллыкды. Ол джылланы ичинде бизни областны ёсюю да мардасыз уллу боллукъду.

Джыйырма джылгъа Къарачай-Черкес автоном областны къуру эл мюлкюню ёсююн алыб къарайыкъ. 1980-чы джыл областны эл мюлкю къралгъа 150 минъ тонна мюргеу берликди. Джыйырма джылны ичинде областда шекер чюгюндюр джыйыу 18 кере ёсерикди. Кюзлюк будай салыннъан сабанла 30 минъ, нартюх — 75 минъ, къудору культурала 25 минъ, терек бачхала — 24 минъ гектаргъа джетерикдиле.

1980-чы джыл областда 48 минънъе джууукъ тонна эт, 410 минъ тонна сют, 3 миллион тоннадан артыкъ джюм, 75 миллион гакгы боллукъду. Планнъа кёре ол джыл областыбызда 180 минъ ийнек, бир миллион къой, 45 минъ тонъуз, 700 минъ абадан къанатлы боллукъду. Орта эсеб бла хар ийнекден 2 700 килограмм сют саууллукъду, хар къойдан 3,5 килограмм джюм къыркылыкды.

Аллыбызда джыйырма джылны ичинде джерчиликде эмда малчылыкда бютеу ауур ишле машина кюч бла этилликдиле. Иш къоратыу талай кереге ёсерикди, ишлеу да тынч боллукъду.

Иш.

Джыйырма джылны ичинде Къарачай-Черкес областны эл мюлкю къалай ёсеригини юсюнден хапар айтыгъыз. Областны картасына къараб, сабанчылыкъ эмда малчылыкъ къайсы джерледе иги ёсгенин кёргозе айтыгъыз.

Джаш тѣлю.

Хубийланы О.

Бизге бергенд партиябыз
Эркинликни саугага.
Совет джуртну джарыкъ кюню
Нюрюн тегед таулагъа.

Къарангылыкъ басхан элле
Шахарлача джашнайла.
Суу кѣрмеген къумлу тюзле
Чапыракъланыб башлайла.

Бир къанатлы учхан кѣкге
Энди биз да минебиз.
Минъ-минъ темир къушну бирге
Булутлагъа тизебиз.

Тауушундан къоркъгъан сууда
Бюгюн эркин джюзебиз.
Тенъизлеге, Арктикага
Кемелени тизебиз.

Сансыз тауладан алабыз
Алтын, кююш, ташкѣмюр,
Джашаугъа белги салабыз,
Танылырча бу ёмюр.

БАШЛАРЫ

Совет джурт. <i>Хубийланы О.</i>	3	Джангы джомакъла. <i>Сюйюнч- ланы А.</i>	42
Бизни Ата джуртубуз. <i>М. Иль- ин</i>	4	Нарт сёзле.	42
Партиягъа. <i>Х. Гашоков</i> , кёчюр- ген <i>Хубийланы О.</i>	5	Чамла.	43
Коммунист партияны иши ючюн кюрешге хазыр бол! <i>Н. Круп- ская</i>	5	Пил бла Маске. <i>И. Крылов.</i>	43
		Бёрю бла Кишдик. <i>Кърымшау- халланы И.</i>	45

Джай.

Тюзле бла таула.	7
Сизни алгъышлайма, джаш джолоучула. <i>С. Вавилов.</i>	8
Пионерлеге. <i>Мечиланы К.</i>	11
Сакъла, кесме! <i>Акъбайланы И.</i>	11
Тау къуш. <i>Аппаланы Х.</i>	12
Джуртумда. <i>Джаубаланы Х.</i>	14
Ындыр. <i>Чотчаланы М.</i>	16
Ана тил. <i>Джаубаланы Х.</i>	17
Алмасды. <i>Лайпанланы Къ.</i>	18
Сейир шохлукъ. <i>Байрамкъулла- ны Ф.</i>	21
Темир алаша. <i>Борлакъланы Т.</i>	23

Къач.

Турнала учадыла. <i>И. Тургенев.</i>	25
Джугъутурлагъа уугъа барыу. <i>К. Хетагуров</i> , кёчюрген <i>Ху- бийланы О.</i>	26
Къач. <i>Джаубаланы Х.</i>	29
«Эльбрус» рудник. <i>Сюйюнч- ланы А.</i>	30
Хурла Кёл. <i>Орусланы М.</i>	31

Таурухла, джомакъла, нарт сёзле, басняла.

Къызгъанч (таурух)	33
Айю, бёрю, тюлкю (таурух).	36
Эл берген джомакъла	41

Юйдеги, сабийле.

Анам. <i>Хубийланы Н.</i>	49
Ексюзлени анасы. <i>К. Хетагуров</i> , кёчюрген <i>Байрамукъланы Х.</i>	50
Къаракёз. <i>М. Лермонтов</i>	53
Джарлы джашчыкъ. <i>Аппала- ны Х.</i>	55
Гитче тулпарчыкъ. <i>В. Гюго</i>	58
Гимназияда. <i>Д. Ульянов</i>	60
Горький китабланы къалай окъугъанды. <i>М. Горькийден</i>	61
Тууарчычыкъ Ваня. <i>В. Катаев</i>	64
Джангы юйдегиде. <i>Л. Ворон- кова</i>	68
Ашхы джашчыкъ. <i>Отарланы К.</i>	73
Окъуучу тенъле.	74
Школну бачхасында. <i>Гочияла- ны Дж.</i>	75
Юч ана бла юч бала. <i>Байра- мукъланы Х.</i>	80
«Сыйлагъыз, сыйюгюз». <i>С. Ка- паев</i> , кёчюрген <i>Байчорала- ны М.</i>	81
Шохлукъну байрагъына. <i>Лай- панланы С.</i>	84

Къыш.

Минги-Тау (джыр)	86
Къыш эртден. <i>А. Пушкин</i>	87
Чегетде кече къалыу. <i>П. Мель- ников-Печерский</i>	88
Къоянла. <i>Л. Толстой.</i>	90

Уучу	91	Таня. П. Лидов	136
Къайын терек. С. Есенин, кё- чурген Суююнчланы А.	93	Тюленин Сережа. А. Фадеев	140
Алий бла бёрюле. Чотчаланы М.	94	Джашымы хапары. Е. Кошечая	145
Къызбай. Чотчаланы М.	98	Къызыл байракъ. Джаубала- ны Х.	150
Нызы (ёлка). Семенланы А.	101	Фахмулу поэт, джигит гвар- диячы	150
Джаз.			
Джаз. Ертенланы А.	103	Совет Союзу Джигити Багъа- тырланы Харун	152
Джаз танъ. Боташланы А.	104	Днепр ючюн урушлада. Багъа- тырланы Х.	153
Хош келдинъ, Май! Чотчала- ны М.	104	Партизанла. Хубийланы О.	159
Май. Байрамукъланы У.	105	Туугъан къралыма. Къулуйла- ны Къ.	161
Фатима (хапар). Сарыла- ны В.	106	Ишлеген. Мечиланы К.	162
Бир минутха	107	Социалист Урунууу Джигити Къобанланы Нузула	163
Ата джуртубузну алгъын джашауундан			
М. В. Ломоносов	109	Джетиджыллыкъ. Суююнчла- ны А.	164
Эркинлик ючюн. Аппаланы Х.	114	Заманыбыз (джыр). Эбзела- ны Ш.	165
Таулу къыз. Байкъулланы Д.	124	Ленини планы бла	166
Хамит. С. Хатуов	125	Бизге рахатлыкъ керекди. Н. Те- лешов	168
Сочинение джазаргъа суратла	129	Рахатлыкъ ючюн. Чотчаланы М.	169
Совет джуртну адамларыны юсюнден			
Ленин Смольныйде. Л. Савель- ев	130	Джулдуздан-джулдузгъа ёте. Отарланы К.	170
Уллу Ленин джашайды. Хубий- ланы Н.	132	Юрий Гагарин	171
Октябрь. Байкъулланы А.-К.	133	Коммунистле. Отарланы К.	174
Ростсельмаш заводха. Батчала- ны А.-К.	134	Бизни областыбыз. Лайпанла- ны Къ.	174
		Коммунизмни джолунда	177
		Джаш тёлю. Хубийланы О.	178

*Казий Танаевич Лайпанов,
Азамат Алимович Суюнчев.*

Родная речь.

Книга для чтения в четвертом классе
начальной школы
на карачаевском языке.

Редактор *И. Р. Салпагаров.*
Художественный редактор *Д. Х. Кубанов.*
Технический редактор *З. Т. Темирова.*
Корректор *Р. А. Гочияева.*

Сдано в набор 21.1-63 г. Подписано к печати 17.VI-63 г.
Бумага 60x92¹/₈. Печатных листов 11,25. Уч.-изд. л. 10,45.
Тираж 4 000 экз. Заказ № 802. Цена 18 коп.

Карачаево-Черкесское книжное издательство, г. Черкесск, ул. Ленина, 35-а.

Краевая типография, г. Ставрополь, ул. Артема, 18.

